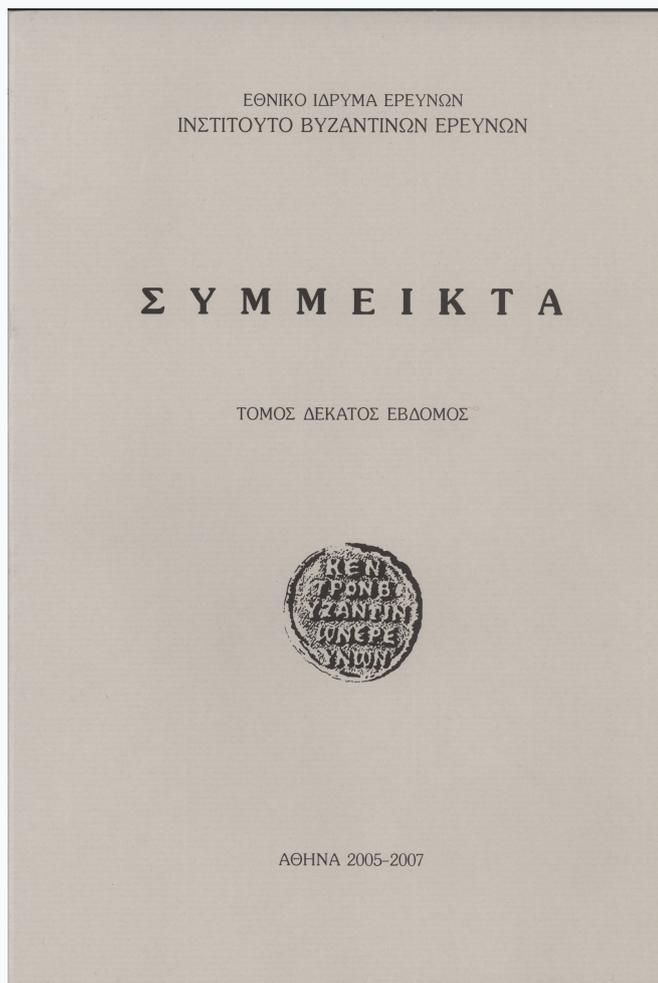

Byzantina Symmeikta

Vol 17 (2005)

SYMMEIKTA 17

Περί της ηλικίας και του γήρατος από τη γραμματεία του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα

Ευτυχία ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.921](https://doi.org/10.12681/byzsym.921)

Copyright © 2014, Ευτυχία ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Ε. (2008). Περί της ηλικίας και του γήρατος από τη γραμματεία του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα. *Byzantina Symmeikta*, 17, 131–198. <https://doi.org/10.12681/byzsym.921>

ΕΥΤΥΧΙΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΓΗΡΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
ΤΟΥ ΕΝΔΕΚΑΤΟΥ ΚΑΙ ΔΩΔΕΚΑΤΟΥ ΑΙΩΝΑ*

Μολονότι είναι κοινή διαπίστωση από την απλή και μόνο παρατήρηση της εικονογράφησης των λατρευτικών χώρων, που βρίθουν από περιγραφές γεροντικών μορφών, ότι η γεροντική ηλικία κατέχει ξεχωριστή θέση στην καλλιτεχνική έκφραση των Βυζαντινών –συνεπώς και στη συλλογική τους συνείδηση–, η σύγχρονη βυζαντινή ιστοριογραφία, σε αντίθεση προς τη μελέτη του αρχαίου και ρωμαϊκού κόσμου και του πολιτισμού της μεσαιωνικής Δύσης¹, δεν έχει καθόλου ενδιαφερθεί για την ηλικία του γήρατος ως φαινομένου βιολογικού, κοινωνικού και πολιτισμικού.

Το θέμα είναι ευρύ και σύνθετο. Η παρούσα εργασία δεν είναι παρά μία πρώτη προσέγγιση και έχει ως αφετηρία την αποδελτιώση πληροφοριών για όλη την κλίμακα των ηλικιών από κείμενα της βυζαντινής γραμματείας του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα, που έγινε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος του ΙΒΕ «Πρακτικός και κοινωνικός βίος των Βυζαντινών». Η χρονική αυτή περίοδος θεωρήθηκε η πιο πρόσφορη για τη διερεύνηση της ανθρώπινης ηλικίας, γιατί στην κοσμική της λογοτεχνία, στις καινοτομίες της οποίας οφείλει και την ονομασία της ως «pre-Renaissance» εποχής των βυζαντινών γραμμάτων², αποτυπώνονται για πρώτη φορά προσωπικές

* Ευχαριστώ τους ανώνυμους κριτές του περιοδικού που διάβασαν την εργασία μου και την Τόνια Κιουσοπούλου για τις παρατηρήσεις της στην προτελική της μορφή.

1. Βλ. ενδεικτικά, Th. M. FALKNER - Judith DE LUCE (εκδ), *Old Age in Greek and Latin Literature*, Νέα Υόρκη 1989· Karen COKAYNE, *Experiencing Old Age in Ancient Rome*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2002· Mary HARLOW - R. LAWRENCE, *Growing up and growing old in Ancient Rome. A life Course Approach*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2002· T. PARKIN, *Old Age in the Roman World. A Cultural and Social History*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 2003· G. MINOIS, *Histoire de la vieillesse. De l'antiquité à la Renaissance*, Παρίσι 1946 και αγγλική μετάφραση *History of the Old Age. From Antiquity to Renaissance*, Σικάγο 1989· Shulamith SHAHAR, *Growing Old in the Middle Ages*, Λονδίνο 1997.

2. A. KAZHDAN - G. CONSTABLE, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington, D.C. 1982, 135-139.

εμπειρίες και κρίσεις των συγγραφέων για τα γεγονότα και τους πρωταγωνιστές τους, εκφράζονται έμμεσα αλλά και ευθέως προσωπικές απόψεις για τον άνθρωπο στην καθημερινότητά του, σχολιάζονται ποικίλα ζητήματα του καθημερινού βίου³. Χαρακτηριστική για το ρεύμα της εποχής καθώς και για την ιδιαίτερη αντίληψη περί ηλικίας ενός από τους αντιπροσωπευτικούς του συγγραφείς είναι η παρατήρηση του Α. Kazhdan ότι ο Νικήτας Χωνιάτης στη *Χρονική διήγηση*, που η συγγραφή της τον απασχόλησε επί σειρά ετών, εκφράζει διακριτικά την αλλαγή της στάσης του απέναντι στην ηλικία των ανθρώπων σε συνάρτηση με την πρόοδο της δικής του ηλικίας. Ενώ δηλαδή ο συγγραφέας, στα πρώτα κεφάλαια του έργου του όταν ήταν ακόμη άνδρας νέος, εκθειάζει και θαυμάζει τα προσόντα και τις δράσεις των νέων πρωταγωνιστών της διήγησής του και εκφράζεται υποτιμητικά και με καυστικότητα για τα ηλικιωμένα πρόσωπα, παρακάμπτοντας τον πατροπαράδοτο σεβασμό των Βυζαντινών προς το γήρας, όταν ο ίδιος γεννά, γίνεται επικριτικός προς την επιδεικτική νεότητα, σχολιάζει με περιφρόνηση τους νέους και τις υπέρμετρες φιλοδοξίες τους, αμφισβητεί τις ικανότητές τους και συγχρόνως επιδεικνύει κατανόηση και συμπάθεια για τους γέροντες, στιγματίζοντας μόνο τις εκδηλώσεις γεροντικής αλαζονείας και τη διολίσθησή τους σε γελοιότητες⁴.

Η πρόοδος της αποδελτίωσης ανέδειξε τις πληροφορίες για το γήρας ενδιαφέρουσες και ως προς την ποσότητα και ως προς την ποικιλία του περιεχομένου τους, ώστε η επεξεργασία τους σε μία συνθετική εργασία να μπορεί να περιγράψει μία εικόνα ενδεικτική για την αντίληψη που είχαν οι Βυζαντινοί για τη γεροντική ηλικία, αλλά και για τη διαχείριση της ηλικίας αυτής από τους άμεσα ενδιαφερομένους γέροντες, μίας πληθυσμικής ομάδας της βυζαντινής κοινωνίας, οπωσδήποτε, μειοψηφικής, όχι όμως και της λιγότερο προβεβλημένης στα κείμενα της εποχής.

1. Το γήρας στην κλίμακα των ηλικιών

Ο λόγος για το γήρας προϋποθέτει τη νεότητα, αφού νεότητα και γήρας είναι οι δύο αντίθετες και συμπληρωματικές φάσεις του ανθρώπινου βίου. Στη δική τους αντίθεση βασίζεται και η γενική διάκριση των πληθυσμών σε νέους και γέροντες. Οι περαι-

3. P. MAGDALINO, *The Literary Perception of Everyday Life in Byzantium. Some General Considerations and the Case of John Apokaukos*, *Bsl* 47, 1987, 28-38 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium*, Λονδίνο 1991, αρ. X)· Α. Ρ. KAZHDAN - Ann WHARTON-EPSTEIN, *Ἀλλαγές στὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰῶνα*, Αθήνα 1977, 311-317 καὶ 252-257.

4. KAZHDAN - EPSTEIN, *Ἀλλαγές*, 344-346. Ο Νικήτας Χωνιάτης (1155/57-1217) άρχισε τη συγγραφή της *Χρονικής διήγησης* γύρω στο 1185 λίγο μετά την άνοδο στον θρόνο του Ισαάκιου Κομνηνού, σε ηλικία περίπου τριάντα ετών, ενώ οι επεξεργασίες του κειμένου της τον απασχόλησαν ως το τέλος περίπου της ζωής του, βλ. W. HUNGER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. 2, Αθήνα 1997, 268-269.

τέρω επιμέρους ηλικιακές διαβαθμίσεις σχετίζονται με τον ακριβέστερο προσδιορισμό της βιολογικής και συνακόλουθα της ψυχοκοινωνικής ωρίμανσης του ανθρώπου.

Τις ονομασίες των ηλικιακών φάσεων του ανθρώπινου βίου οι βυζαντινοί συγγραφείς τις κληρονόμησαν μέσω των πατερικών κειμένων από την αρχαία γραμματεία, από τα ηλικιακά συστήματα που διατύπωσαν οι έλληνες φιλόσοφοι με βάση τα μαθηματικά, την αστρολογία και τη σπουδή των βιολογικών φαινομένων που διέπουν τον οργανισμό του ανθρώπου.

Το πυθαγόρειο σύστημα διαιρεί τον ανθρώπινο βίο σε τέσσερις ηλικίες με διάρκεια εικοσαετή την κάθε μία: *παις*, *νεανίσκος*, *νεανίας*, *γέρων*. Οι τέσσερις ηλικίες, σύμφωνα με τη θεωρία ότι ο άνθρωπος ήταν μικρογραφία του Κόσμου, ένας μικρόκοσμος με σύσταση και χαρακτηριστικά ανάλογα με εκείνα του μακρόκοσμου, ήταν σύμμετρες προς τις τέσσερις εποχές του έτους: *άνοιξις*, *θέρος*, *μετόπωρον*, *χειμών*. Σύμμετρες επίσης προς τις τρεις ώρες της ημέρας *πρωί*, *μεσημβρία*, *έσπερα* ήταν και οι τρεις ηλικίες *νέος*, *άνηρ*, *γέρων*, του ανθρώπου.

Κατά το ιπποκράτειο σύστημα, που βασίστηκε στην παρατήρηση της εξέλιξης του ανθρώπινου οργανισμού από την ημέρα της γέννησης ως την ολοκλήρωσή του και της σταδιακής έπειτα φθοράς του που οδηγεί τον άνθρωπο ως τον θάνατο, οι ηλικίες ήταν επτά και η διάρκειά τους υπολογιζόταν με τα πολλαπλάσια του ίδιου αριθμού: *παιδίον* έως 7 ετών, *παις* έως 14 ετών, *μειράκιον* έως 21 ετών, *νεανίσκος* έως 28 ετών, *άνηρ* έως 49 ετών, *πρεσβύτες* έως 63 ετών, *γέρων* από 63 ετών και άνω⁵.

Το ιπποκράτειο σύστημα των *έπτα ώρων του ανθρώπου* *ας καλοῦσιν ηλικίας* ακολουθεί ο Μιχαήλ Ψελλός σε ποίημά του για τη σωτηρία της ψυχής: απευθυνόμενος στην Αγία Τριάδα ζητεί έλεος για τις αμαρτίες του ανθρώπου μνημονεύοντας με συντριβή και με τα μελανότερα χρώματα καθεμία από τις φάσεις της ζωής του: *βρέφος σκοτεινόμορφον ήμαυρωμένον*, / *και παιδίον βέβηλον ήχρειωμένον*, / *και μειράκιον αίσχύνης πεπλησμένον*, / *νεανίας κάκιστος έβδελυγμένος*, / *άνηρ σκολιός και κατερρυπωμένος*, / *μεσαιπόλιος σαπρία, μιαρία*, / *γέρων άσελγής, λοιμός έσπιλωμένος*⁶.

Η *μεθηλικώση*, η μετάβαση από τη μία φάση της ανθρώπινης ζωής στην επόμενη, δηλώνεται με ένα ρήμα κίνησης σημαντικό ως εξής: *έκ βρέφους εις παίδα αναβαίνων*, *την πρώτην μετιών ηλικίαν και εις παϊδας εξεταζόμενος*, *παραμείψας τον παϊδα*, *ύπερ αναβας τον παϊδα*, *παις αναβαίνων εις μείρακα*, *την ήβην άμείβων και της μείρα-*

5. *Περί των ηλικιών του ανθρώπου*, εκδ. J. Fr. BOISSONADE, *Anecdota graeca*, τ. 2, Παρίσι 1830 (ανατύπωση Hildesheim 1962), 455-456. Βλ. και Marie-Thérèse d'ALVERNY, *L'homme comme symbole. Le microcosme, Simboli e simbologia nell'alto medioevo 3-9 aprile* [SCIAM 23], Σπολέτο 1976, 123-185, ιδίαιτερα 124-129, όπου συζητείται διεξοδικά η θεωρία περί του ανθρώπου ως μικρόκοσμου.

6. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Του Ψελλου εις την ψυχήν*, εκδ. L. G. WESTERINK, *Michael Psellos Poemata* [Bibliotheca Teubneriana], Στουτγάρδη-Λιψία 1992, αρ. 63, 433.44-50.

κος ηλικίας άπτόμενος, εἰς μείρακας παραγγέλλων, τὸν μείρακα παραλάτιων, τὸν νέον μετασκευάσας, τὴν τῶν νεανίσκων παραμείβων ἡλικίαν, εἰς ἀκμὴν νεότητος ἐπιβεβηκώς, εἰς ἄνδρας ἐλάσας, εἰς ἄνδρας ἀναβεβηκώς, πρὸς τέλειον ἄνδρα μετασκευαζόμενος, τῆς ἀνδρικῆς ἡλικίας άπτόμενος, τῆς ἐντελεστερας ἡλικίας ἀρξάμενος, ἀνὴρ εἰς γῆρας κλίνων, ὠμογηρίας ἀψάμενος, εἰς ὠμογέροντα παραγγέλλων καὶ γέροντα, τὸν ὠμογέροντα ὑπερβάς, τῆς πρεσβυτικῆς ἡλικίας ἀψάμενος, εἰς τὸ πρεσβυτικὸν ἀποκλίνων, γῆρας οὐδοῦ ἐπιβάς, τὸν γέροντα βίον πατεῖν, εἰς γῆρας ἐλάσας τροχαλόν, περὶ τὴν τρυγίαν τοῦ βίου καὶ τὰς ἐσχατίας τῶν ἡμερῶν καταντῶν, τῷ τοῦ ἸἸδου οὐδῶ προσέρπων κ.λπ. Με τον τρόπο αυτόν διαμορφώνονται, σύμφωνα με τη χαρακτηριστική διατύπωση του Μιχαήλ Ψελλού, οἱ μείζονες βαθμοὶ καὶ αἱ ἀναβάσεις⁷, ἡ κλίμακα δηλαδή των ηλικιών, μία διαδρομή με ανοδική κατεύθυνση ἀπὸ τη βρεφική ὡς τὴν ὠριμη ηλικία καὶ ἀποκλίνουσα πρὸς τὸ γῆρας ὡς τὸν θάνατο.

Τὴν πορεία αὐτή του ἀνθρώπινου βίου περιγράφουν χαρακτηριστικά ὁ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς καὶ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης στὶς μονωδίες που συντάζαν πρὸς τιμὴν του Νικηφόρου Κομνηνοῦ, ἐγγονοῦ του Νικηφόρου Βρυέννιου καὶ τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, που πέθανε σε ηλικία εικοσιεννέα ἐτῶν, καὶ ὅπου ἐγκωμιάζεται ὁ βίος καὶ θρηνεῖται ὁ πρόωρος θάνατος του ἀπελθόντος, ἐνῶ διατυπώνεται καὶ ἡ πανανθρώπινη ἐπιθυμία για ἓναν πλήρη κύκλο ζωῆς. Ἐπεὶ δὲ τὸ βρέφος ἐλάσας [ὁ Νικηφόρος Κομνηνός] ἐπὶ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν ἀνέβαινε καὶ εἰς μείρακιον ἤδη παρήγγειλε, σημειώνει ὁ Μανασσῆς⁸ καὶ ὁ Εὐστάθιος παρατηρεῖ: ἔδει σε παραμείναι καὶ εἰσέτι τῷ βίῳ καὶ τὴν ἀκμὴν ὑπερελάσαι καὶ εἰς ὑπέρακμον ἀναβῆναι καὶ τὸν ὠμογέροντα παρελθεῖν καὶ παραγγεῖλαι εἰς γῆρας λιπαρὸν καὶ οὕτω πεπανθέντα τῷ χρόνῳ ἀπελθεῖν ὠριμον. Τὰ δὲ ἄλλως συνέπεσεν καὶ ἐκ μέσης ὥρας ἀνῆρπασαί⁹.

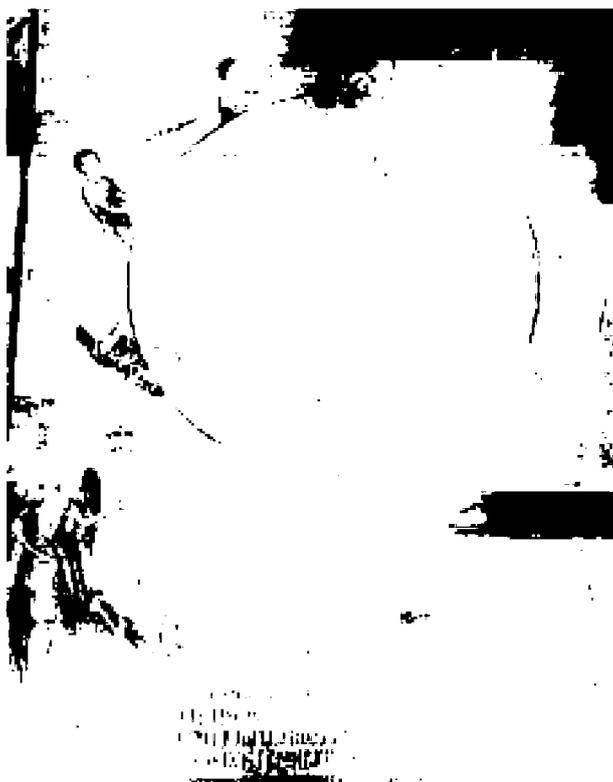
Εἰκαστική ἀποτύπωση τῆς κυκλικῆς διαδρομῆς τῆς ζωῆς του ἀνθρώπου με κέντρο διάταξης των ζωγραφικῶν στοιχείων ἓναν τροχό, τὸν τροχό τῆς Ζωῆς, περὶ τὸν ὁποῖο

7. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανὴν πρὸ ὥρας γάμου τελευτήσασαν*, ἐκδ. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* (στο ἐξῆς: ΜΒ), Ε', Βενετία 1876 (ανατύπωση Αθήνα 1972), ἐπιτάφιος λόγος, Β, 74.

8. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΝΑΣΣΗΣ, *Λόγος ἐπικήδειος τοῦ φιλοσόφου κυροῦ Κωνσταντῖνου τοῦ Μανασσῆ πρὸς τὸν ἀποικόμενον ἐπὶ τῶν δεήσεων κυρὸν Νικηφόρον τὸν Κομνηνόν...*, ἐκδ., Ε. ΚURTZ, Μονωδία εἰς τὸν σεβαστὸν καὶ ἐπὶ τῶν δεήσεων κυρὸν Νικηφόρον Κομνηνόν, τὸν ἔκγονον τοῦ καίσαρος κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Βρυέννιου (ρωσικά), *VizVrem* 17, 1910, 311.269-270.

9. ΕὐΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Μονωδία εἰς τὸν σεβαστὸν καὶ ἐπὶ τῶν δεήσεων κυρὸν Νικηφόρον τὸν Κομνηνόν...*, ἐκδ. ΚURTZ, ὁ.π., 291.38-42. Τη συντριβή του για τὴν πρόωρη ἀπώλεια του ἐγκωμιαζόμενου, που δεν ἀξιώθηκε να ολοκληρώσει τὸν κύκλο τῆς ζωῆς του, διατυπώνει ἐπίσης ὁ Εὐστάθιος στὴ μονωδία του, χρησιμοποιώντας καὶ τὴν τριμερῆ διαίρεση του ἀνθρώπινου βίου σύμφωνα με τὶς τρεῖς ὥρες τῆς ἡμέρας, 291.47-48: ἀλλ' εἰ καὶ χρεῶν ἄρτι λύσιν βίου παθεῖν, ἡμᾶς μὲν ἔδει κείσθαι, σὲ δὲ [Νικηφόρε] ὑπερ

ο άνθρωπος βίος αυξάνει και φθίνει με την περιστροφή του χρόνου για να καταλήξει στο στόμα του Άδη¹⁰, εντοπίζεται πολύ αργότερα στην εικονογράφηση των μεταβυζαντινών χρόνων στον βαλκανικό χώρο και κωδικοποιείται στην «Έρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ», όπου περιγράφεται η παράσταση Ὁ μάταιος βίος τοῦ πλάνου κόσμου τούτου¹¹.

Οι μεθελικιώσεις του ανθρώπου στον ζωδιακό τροχό της Ζωής.
Εξωνάρθηκας του καθολικού της μονῆς Ρεντίνας Αγράφων (18ος αι.)

γῆς εἶναι [ἔδει] και τέως λάμπειν ἔφα, μετὰ δὲ και μεσημβριάσαι τὸ σταθερόν, ὄψῃ δέ ποτε και εἰς λύσιν βίου ἐλθεῖν.

10. Το θέμα του τροχού της Ζωής έχει δυτικές καταβολές: αποτελεί μετεξέλιξη του τροχού της Τύχης, μοτίβου που συμβολίζει το πρόσκαιρο της ανθρώπινης ζωής και τη ματαιότητα των εγκοσμίων μπροστά στην αιωνιότητα και η σύλληψή του αποδίδεται στον φιλόσοφο του 6ου αιώνα Βοήθιο, συγγραφέα του έργου «Περὶ τῆς παρηγορίας τῆς Φιλοσοφίας», βλ. Elizabeth SEARS, *The Ages of Man. Medieval Interpretations of the Life Cycle*, Princeton 1986, 144-151.

11. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, εκδ. Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Πειρούπολις 1909, 213-215· Η. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ τίμημα τῆς τέρησης: Βίος και ἀναβιώσεις τοῦ

Παράλληλα με τις συνήθειες ονομασίες της λόγιας και εκκλησιαστικής παράδοσης, οι βυζαντινοί συγγραφείς χρησιμοποιούν συχνά για να προσδιορίσουν την ηλικία το βιολογικό φαινόμενο της τριχοφυΐας. Η εμφάνιση και ανάπτυξη της τριχοφυΐας στο πρόσωπο, δηλωτική των ορμονικών μεταβολών στον οργανισμό, παρακολουθεί τη σταδιακή ωρίμανση του ανδρικού σώματος ως την ενηλικίωσή του, δηλαδή την τέλεια ηλικία, και αποτελεί ένα κώδικα οφθαλμοφανή, χειροπιαστό για τον προσδιορισμό της ηλικίας του φέροντος. Ο *ΐουλος*, η τρίκωση που φύεται περί τους κροτάφους, η *ὕπνη*, η τρίκωση στο άνω χείλος ή αλλιώς μουστάκι, ο *πώγων* που φύεται στον ανθερώνα ή πηγούνι χαρακτηρίζουν, κατά την πρώτη τους εμφάνιση, τον *μείρακα*. Δασύτριχο γένι και πυκνό μουστάκι φέρει ο ώριμος, ο τέλειος άνδρας. Οι αλλαγές που παρατηρούνται με την πάροδο του χρόνου στο τριχωτό της κεφαλής από τον σταδιακό αποχρωματισμό ως την πλήρη λεύκανσή του, δηλώνουν τη γεροντική ηλικία, όπως, άλλωστε, και η απώλεια των μαλλιών και ο σχηματισμός φαλάκρας.

Ο Βασίλειος Β΄ (976-1025), ο οποίος γεννήθηκε το 958, όταν στα δεκαοκτώ του χρόνια ανέλαβε την εξουσία, μνημονεύεται ως *ἀρίχινος και πρώτος ὑπηνήτης και οὐκ ὑπὲρ τὴν τελείαν ἡλικίαν γενόμενος*¹². Για να περιγράψει τη μικρή διαφορά ηλικίας που τον χώριζε από τον εξίσου μείρακα φίλο του Ιωάννη Ξιφιλίνο, ο Μιχαήλ Ψελλός λέει ότι, όταν στους δικούς του κροτάφους ακόμη φύτρωνε το χνούδι, τα γένια του Ξιφιλίνου είχαν κιόλας σχηματιστεί (*ἡλικίας δὲ οὐ ταῦτόν εἶχομεν, πλὴν οὐκ ἔς τὸ πολὺ παρηλλάττομεν· ἀλλ' ὅποτε ἀλλήλους ἐγνώκειμεν καὶ κρατῆρα φιλίας ἐστήσαμεν, ἐγὼ μὲν ἦνθον ἔτι τὸν ἴουλον, ὁ δὲ ὄλαις θριξίν ἐπεπύκαστο*)¹³. Ο Μιχαήλ Ε΄ όταν ανήλθε στον θρόνο φρόντισε αμέσως να ευνοήσει όλους τους συγγενείς του που ήταν άνδρες πια ώριμοι και κοινωνικά καταξιωμένοι, είχαν ανεπτυγμένες γενειάδες, ήταν οικογενειάρχες με παιδιά και είχαν διακριθεί στα υψηλότερα αξιώματα (*ἐλληλυθότες εἰς ἡλικίας ἀκμήν, ἀκριβῶς γενειάσαντες, γεγονότες πατέρες καὶ τάξεις ἐμπιστευθέντες τῶν σεμνοτέρων ἀρχῶν*)¹⁴, ώστε να τους καταστήσει ακίνδυνους για την εξουσία του. Για να περιγράψει τις εξαιρετικές ρητορικές επιδόσεις που είχε επιδείξει ο Κωνσταντίνος Λεικούδης από πολύ νέος, ο Ψελλός παρατηρεί ότι ο φίλος του, ήδη από την εποχή που το πρόσωπό του είχε μόλις αρχίσει να μαλλιάζει, υπερτερούσε στους λόγους από τους ώριμους μακρυγένηδες, αλλά και από τους ηλικιωμένους γκριζο-

καιρού στη βυζαντινή τέχνη, *ΔΧΑΕ* 20, 1998-1999, 210-211 και σημ. 31, 32, όπου μνημονεύονται και μεταβυζαντινές εικονογραφίες του τροχού της Ζωής.

12. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, εκδ. É. RENAULD, *Michel Psellos. Chronographie*, τ. 1-2, Παρίσι 1926-1928, τ. 1, 2-3.17-1.

13. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν μακαριώτατον πατριάρχην κϋρ Ἰωάννην τὸν Ξιφιλῖνον*, *ΜΒ*, Δ', Βενετία 1874, 427.

14. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τ. 1, 111.4-10.

μάλληδες ρήτορες (τούτω μὲν ἄρτι ἢ τῶν τριχῶν ἄκνη ἄρτι ἐκβεβλαστήκει, οἱ δὲ τοὺς μακροὺς πώγωνας ἔχοντες, καὶ ὅσοις ὑπαργυρίζουσα ἐτύγχανε οὕσα ἢ κεφαλὴ διὰ τὸ πλῆθος τῶν πολιῶν τριχῶν, ξύμπαντες τοῦ παιδὸς ἦτιπντο)¹⁵. Ο Μιχαὴλ ζ', ὅταν εκλήθη να αναλάβει την εξουσία ήταν, κατά τον Ψελλό, τελείως ακατάλληλος, γιατί η ηλικία του ήταν προχωρημένη και μάλλον χρειαζόταν καθοδήγηση ο ίδιος. Τα μαλλιά στην κεφαλή του είχαν γίνει ασημένα, διήνυε ήδη το τελευταίο τετράμηνο της ζωής του (3x4=12 μήνες), ενώ η τομή του νήματός της από τον θεριστή-Χάροντα δεν ήταν πια μακρὰ (ἦν δὲ καὶ τοῦ θέρους ἐγγὺς καὶ τοῦ τετραμήνου ἐντὸς· αἱ γὰρ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ τρίχες ὑπαργυρίζουσαι ξύμπασαι)¹⁶. Το ξεθωριασμένο γκριζο χρώμα των μαλλιών του, που το παρομοιάζει με το μισοσκόταδο του δειλινού στο τέλος της ημέρας, επισημαίνει και ο Μιχαὴλ Ἰταλικός για να πει ότι η ονομασία του ως διδασκάλου του Ευαγγελίου από τον πατριάρχη, που τόσο την περίμενε, έγινε όταν τα χρόνια της ακμής του είχαν παρέλθει και είχε πια γεράσει (κάμοι γὰρ κατὰ τὸ δειλινὸν ὁ κύπιος τῆς φωνῆς Κυρίου προσέβαλεν, ἀλλὰ τοῦ βίου τὸ δειλινόν, πρὸς ἐσπέραν τῆς ἡλικίας, τῆς φωνῆς ἐκείνης ἠσθόμην· ὁ γὰρ ἐστι κνέφας ἐν τῷ ἡμερινῷ διαστήματι, τοῦτο ὑπαργυρίζουσαι τρίχες, οἷς ὁ βίος παρήκμακεν)¹⁷. Φαλακρό και με λευκούς κροτάφους περιγράφει τον ηλικιωμένο αυτοκράτορα Ανδρόνικο Κομνηνό ο Νικήτας Χωνιάτης (ᾧδε μὲν οὖν ἐχώρει τὰ κατὰ τὸν ἀναφαλαντίαν καὶ πολιοκόρησιν Ἀνδρόνικου)¹⁸. Ο Ψελλός σε επιστολή του προς τον καίσαρα Δούκα(;) του επισημαίνει ότι το τέλος του βίου τους πλησιάζει· δεν χρειάζεται τα μαλλιά τους να γίνουν ολόλευκα για να τους επισκεφθεί ο θεριστής-Χάροντας· αρκεί ότι οι λευκές τρίχες στο κεφάλι τους είναι ήδη κάμποσες (πόσον γὰρ καὶ βιώσομεν χρόνον; εἰ γὰρ καὶ ὠμογέροντες, καὶ ἀναμῖξ τὰς πολιὰς ἔχοντες, καὶ οὐδὲ ταύτας πάνυ λευκάς, ἀλλ' οὐδὲ ἡμῶν ὁ θεριστὴς φεῖδεται)¹⁹. Και ο Κωνσταντῖνος Μανασσῆς στη μονωδία που συνέταξε για τον Νικηφόρο Κομνηνό, αναφερόμενος στον πατέρα του θανόντος Ἰωάννη Δούκα, παρατηρεῖ ότι εκείνος, μολονότι ηλικιωμένος πια και με μαλλιά πάλλευκα σαν το χιόνι, συνέχιζε να ρίχνει το βέλος με την ίδια εξαιρετική ευστοχία που τον διέκρινε από την εποχή της εφηβείας και της ακμής του (οὐ γὰρ μόνον ἠνίκα οἱ πρώτως ἐπὶ τὰς γνάθους ἴουλος εἶρπεν οὐδὲ

15. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ὀσιώτατον κύρ Κωνσταντῖνον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως τὸν Λεικούδην*, *MB*, Δ', 391-392.

16. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τ. 2, 82.11-13.

17. ΜΙΧΑΗΛ ἸΤΑΛΙΚΟΣ, *Διδασκαλία ἦν ἐπνευσεν ὅτε ἐσφραγίσθη διδάσκαλος τῶν εὐαγγελίων...*, εκδ. P. GAUTIER, *Michel Italikos. Lettres et discours* [Archives de l'Orient chrétien 14], Παρίσι 1972, 121.20-122.4.

18. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονικὴ διήγησις*, εκδ. I. A. VAN DIETEN [CFHB 11/1], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1975, 246.18-19.

19. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐπιστολαί*, *MB*, Ε', αρ. 156, 409.

ἐν τῷ ἀκμαίῳ μόνῳ τῆς ἡλικίας καλῶς ἄγαν ἔβαλλε καὶ ἐπιτυχῶς ... ἀλλὰ καὶ τὸν ὠμογέροντα ὑπερβᾶς καὶ ἤδη κεχιονωμένος τὸ τρίχωμα, τὸν αὐτὸν καὶ εἰσέτι τὸ βέλος ἀφείθη κάκεισε κατέσκηπεν, ὅπουπερ ἂν ἡ χεὶρ τοῦ βαλόντος ἐκέλευσεν)²⁰.

Περιγράφοντας την τριχοφυΐα, το στάδιο ανάπτυξης και το χρώμα της, οι βυζαντινοί συγγραφείς κωδικοποιούν στα κείμενά τους τα χαρακτηριστικά των επτά ηλικιών του ανθρώπου, όπως αυτά αποτυπώνονται και από τους ζωγράφους στις εικονογραφημένες μορφές: το παιδί και το αγένειο παιδάριο, ο υπηνήτης έφηβος, ο γενειοφόρος νέος, ο δασυγένειος άνδρας, ο μεσαιπόλιος πρεσβύτες και ο πολίος ή/και φαλακρός γέρον.

Η δήλωση της ηλικίας με τον αριθμό των ετών δεν είναι συνήθης. Σχετίζεται με ενέργειες που ρυθμίζονται νομοθετικά και συνδέονται με το δικαίωμα συμμετοχής του ατόμου σε θεσμούς θεμελιακούς για τη λειτουργία της κοινωνίας, π.χ. τα 7 χρόνια, η ηλικία που νομιμοποιεί το παιδί να συγκατανεύσει στη μνηστεία του, τα 12 και 14 χρόνια, που ορίζονται ως νόμιμες ηλικίες γάμου για τα κορίτσια και τα αγόρια αντίστοιχα²¹. Τα 12 χρόνια σημειώνονται επίσης ως ηλικία επιτευγμάτων και επιδόσεων προσώπων χαρισματικών, επειδή η ηλικία αυτή παραπέμπει εύλογα στη ζωή του Χριστού που αποτελούσε πρότυπο για κάθε χριστιανό: στη συμβολική ηλικία των 12 ετών τοποθετείται η θαυμαστή, πρώτη θηριομαχία του Διγενή Ακρίτη²², το παράδοξο, προφητικό όνειρο του μέλλοντα αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού²³, αλλά και η αναγνώριση της πρώιμης ρητορικής δεινότητας του διακόνου Νικόλαου Πιστόφιλου²⁴, αλληλογράφου του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη. Την ηλικία του Ιησού είχε, άλλωστε, ο Διγενής Ακρίτης όταν πέθανε στα 33 του χρόνια²⁵.

Οι ακόλουθες τριανταδύο εγγραφές με βιογραφικά στοιχεία και την ηλικία των προσώπων σημειωμένη αριθμητικά επιλέγησαν από ένα σύνολο οκτακοσίων εβδομήντα πέντε εγγραφών σχετικών πάντοτε με την ηλικία, διατυπωμένη με διαφορετικούς τρόπους, που σταχυολογήθηκαν συστηματικά από κείμενα του ενδέκατου και του δωδέκατου αιώνα. Οι ευάριθμες αυτές εγγραφές είναι ενδεικτικές για την εξαιρετικά

20. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΝΑΣΣΗΣ, *Λόγος ἐπικήδειος* (βλ. σημ 8), 309.198-203.

21. Evelynne RATLAGEAN, Η ενηλικίωση στο Βυζάντιο στο 13ο και 14ο αιώνα, *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου. Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας* (Αθήνα 1-5 Οκτωβρίου 1984), τ. 1, Αθήνα 1986, 262-263.

22. Στ. ΑΛΕΞΙΟΥ, εκδ. *Βασίλειος Διγενής Ἀκρίτης καὶ τὸ ἔθνος τοῦ Ἀρμούρη*, Αθήνα 1985, 30.742-32.791.

23. ΜΙΧΑΗΛ ΙΤΑΛΙΚΟΣ, *Λόγος βασιλικός εἰς τὸν βασιλέα κύρ Μανουήλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον*, εκδ. GAUTIER (βλ. σημ. 17), 279.18-280.9.

24. Για τον Νικόλαο Πιστόφιλο βλ. και παρακάτω 165 και σημ. 120.

25. E. TRAPP, εκδ., *Digenes Akrites* [Wiener Byzantinistische Studien 8], Βιέννη 1971, 155.1249-1252.

περιορισμένη χρήση της αριθμητικής ηλικίας στα αφηγηματικά κείμενα καθώς και για τα συμφραζόμενα, που συνήθως πλαισιώναν τη δήλωση της ηλικίας με τον αριθμό των ετών.

Σε ηλικία 5 ετών ο Ψελλός άρχισε να μαθαίνει γράμματα κοντά σε δάσκαλο και στα 8 του χρόνια η μητέρα του φρόντισε να του δώσει τη δυνατότητα για περαιτέρω εκπαίδευσή του²⁶. Μαθήτρια με υψηλές επιδόσεις ήταν η κόρη του Ψελλού Στυλιανή στα 6 της χρόνια²⁷. Ο Νικήτας Χωνιάτης ήταν 9 ετών, όταν ο πατέρας του τον έστειλε από τις Χώνες στην Κωνσταντινούπολη κοντά στον ήδη ευρισκόμενο εκεί δεκαεξαετή αδελφό του Μιχαήλ για να μορφωθεί και αυτός²⁸.

Κατά τα λεγόμενα της Άννας Κομνηνής, ο μέλλον μνηστήρας της Κωνσταντίνος Δούκας, γιος του Μιχαήλ Ζ΄ και της Μαρίας Αλανής, δεν είχε συμπληρώσει ακόμη τα 7 του χρόνια, όταν ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός ανέλαβε την κηδεμονία του²⁹. Η ίδια η Άννα από παιδί 8 σχεδόν χρόνων μεγάλωνε με τη φροντίδα και της φιλοξενούμενης στο παλάτι μέλλουσας πεθεράς της³⁰. 11 σχεδόν ετών, ροδομάγουλη και τρυφερή ήταν η πριγκίπισσα Αγνή της Γαλλίας, όταν επέμεινε να τη νυμφευθεί ο Ανδρόνικος Κομνηνός³¹. Η Μαργαρίτα, κόρη του βασιλιά της Ουγγαρίας Βέλλα Γ΄, δεν είχε ακόμη συμπληρώσει τα 10 της χρόνια, όταν μνηστεύθηκε τον Ισαάκιο Β΄ Άγγελο³², ενώ η μητέρα της Άννας Κομνηνής, Ειρήνη Δούκαινα, όταν παντρεύτηκε τον πατέρα της Αλέξιο, ήταν μείραξ σχεδόν 15 ετών³³.

Ο Ψελλός, όταν έγινε 16 ετών, εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη για να αναλάβει την πρώτη επαγγελματική του απασχόληση ως γραμματέας δικαστικού υπαλλήλου στις δυτικές επαρχίες της πρωτεύουσας και να αρχίσει τον βιοπορισμό του³⁴. Ο ίδιος στα 25 του χρόνια ανέλαβε καθήκοντα βασιλικού υπογραμματέως στην αυλή του Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου³⁵.

26. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ*, εκδ. Ugo CRISCUOLO, *Michele Psello Autobiografia. Encomio per la madre*, Νεάπολη 1989, 95.293-298.

27. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανίν* (βλ. σημ. 7), 65.

28. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Μονωδία εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ κύρ Νικήταν τὸν Χωνιάτην*, εκδ. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου. Τὰ Σωζόμενα*, 1, Αθήνα 1879, 347-348.

29. ANNA KOMNINHI, *Ἀλεξιάς*, εκδ. D. R. REINSCH - A. KAMBYLIS [CFHB 40/1], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2001, 88.31-41.

30. ANNA KOMNINHI, *Ἀλεξιάς*, 88.46-49.

31. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονικὴ διήγησις*, 275-276, 12-19.

32. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονικὴ διήγησις*, 368, 42-46.

33. ANNA KOMNINHI, *Ἀλεξιάς*, 94.14-16.

34. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ*, 114.834-842.

35. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τ. 2, 141.11-142.15.

Οι γιοι του Κωνσταντίνου Αγγέλου και του μεγάλου δούκα Ανδρόνικου σε ηλικία 16 ετών ήταν ετοιμοπόλεμοι³⁶. Ο Μανουήλ Κομνηνός, κατά τον Ιωάννη Κίνναμο, πριν ακόμη συμπληρώσει τα 18 του χρόνια, δεν δίσταζε διόλου να εκτίθεται σε μεγάλους κινδύνους στο πεδίο των μάχης και αποκαλούσε τον εαυτό του σωτήρα του στρατού των Ρωμαίων³⁷. Ο Ρωμανός Διογένης δεν επέτρεψε στον δεκατετραετή Αλέξιο Κομνηνό να τον ακολουθήσει στον πόλεμο κατά των Τούρκων και τον ανάγκασε να επιστρέψει στη μητέρα του Άννα Δαλασσηνή, που πενθούσε για τον πρόσφατο θάνατο του πρωτότοκου γιού της Μανουήλ³⁸.

Ο Κύριλλος Φιλεώτης σε ηλικία 20 ετών νυμφεύθηκε για να τεκνοποιήσει, έζησε ως ασκητής παραμένοντας κοντά στην οικογένειά του και, όταν ο γιός του έγινε 14 ετών, τον έκειρε μοναχό³⁹. Ο όσιος Μελέτιος ο Νέος, κατά τον επίσκοπο Νικόλαο Μεθώνης, συντάκτη ενός από τους δύο σωζόμενους *Βίους* του, σε ηλικία 15 ετών και αφού απέρριψε τη νύφη και τον γάμο που του πρότειναν οι γονείς του, εγκατέλειψε συγγενείς και φίλους, την κτηματική περιουσία και την πατρίδα του και μετοίκησε από τις ανατολικές περιοχές στην Κωνσταντινούπολη, όπου και μόνασε. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, συντάκτης του δεύτερου *Βίου* του οσίου, τοποθετεί την εγκατάλειψη του κατά κόσμον βίου και την είσοδο του Μελετίου σε μονή της Κωνσταντινούπολης στην ηλικία των 16 ετών⁴⁰. Σε ηλικία 16 ετών ο μοναχός Ιωάννης Μεσαρίτης, σύμφωνα με τον επιτάφιο που συντάχθηκε προς τιμήν του ο αδελφός του Νικόλαος, εγκατέλειψε το σπίτι του για να μεταβεί από την Κωνσταντινούπολη διά θαλάσσης στους Αγίους Τόπους, συνοδευόμενος από έμπιστό του οικογενή δούλο⁴¹.

Ο Βασίλειος Β΄ πέθανε στα 72 χρόνια του, ενώ ο αδελφός του Κωνσταντίνος Η΄ τον διαδέχθηκε στον θρόνο σε ηλικία 70 ετών⁴². Η αυτοκράτειρα Ζωή, κατά τον πρώτο

36. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική διήγησις*, 266, 24-29.

37. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΙΝΝΑΜΟΣ, *Ἱστοριῶν Βιβλία*, εκδ. Β. G. NIEBUHR [CSHB], Βόννη, 1836, 21-22, 23-2: *εἰ ὀκτωκαίδεκα οὕτω γεγονῶς ἔτι τηλικίους ἑαυτὸν παραβάλλειν κινδύνοις τοῦ μᾶ, ῥύσπιν τε αὐτὸν δημοσίᾳ τοῦ Ῥωμαίων ἀπεκάλει στρατοῦ.*

38. ANNA KOMNINΗ, *Ἀλεξιάς*, 11.2-14.

39. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, εκδ. Ε. SARGOLOGOS, *La vie de saint Cyrille le Philéote moine byzantin (+ 1110)* [Subs. Hag. 39], Βρυξέλλες 1964, 48, Κεφ. 3, §1, και 121-122, Κεφ. 27, §§1-2.

40. ΜΕΛΕΤΙΟΣ Ο ΝΕΟΣ, *Βίοι Α΄, Β΄*, εκδ. Χρ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι, Ὁ ὀσιος Μελέτιος «ὁ Νέος» (περ. 1035-1105)*, Αθήνα 1935, 36, 69.

41. Ν. ΜΕΣΣΑΡΙΤΗΣ, *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν ἐν μοναχοῖς μακαριώτατον καὶ ὄσιον Ἰωάννην τὸν Μεσαρίτην...*, εκδ. Α. HEISENBERG, *Neue Quellen zur Geschichte des Lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, 1.- Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinem Bruder Johannes, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-Philol.-Histor. Klasse*, Jahrgang 1922, 5. Abhandlung, Μόναχο 1923, 24.19-22.

42. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τ. 1, 23-25.

της γάμο με τον άνω των 60 ετών Ρωμανό Γ', ήταν ήδη 50 χρόνων και απεβίωσε στα 72 της χρόνια⁴³. Ο Κωνσταντίνος Ι' Δούκας, δαισθανόμενος το τέλος της ζωής του, ανέθεσε τα παιδιά του στη φροντίδα της Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας και μετά από λίγο πέθανε, έχοντας ζήσει συνολικά 60 χρόνια και μερικές επιπλέον ημέρες⁴⁴. Σε ηλικία 54 ετών και 2 μηνών πέθανε ο Κωνσταντίνος Ζ'⁴⁵ και στα 51 του χρόνια ο Ιωάννης Τζιμισκής⁴⁶. Σε ηλικία 70 ετών πέθαναν ο Ροβέρτος Γισκάρδος⁴⁷ και ο σουλτάνος Κιλίτζ Αρσλάν⁴⁸. Περίπου 70 ετών λέει ότι ήταν και ο Μιχαήλ Χωνιάτης, όταν δήλωσε αδυναμία λόγω γήρατος και των συνακόλουθων ασθενειών να ταξιδέψει από την Κέα στη Νίκαια⁴⁹. Ο όσιος Μελέτιος ο Νέος, κατά τον επίσκοπο Νικόλαο Μεθώνης, αφού αποπεράτωσε τη διπλή διαδρομή της σωματικής και της ψυχικής του τελείωσης, υπέργηρος πλέον, πέθανε ετών 70, ηλικία που, κατά τον θείο Δαβίδ, αποτελεί το όριο της ανθρώπινης ζωής⁵⁰. Ο Κύριλλος Φιλεώτης στα 90 του χρόνια επέμενε να διάγει βίο ασκητικό. Ός την ηλικία αυτή δεν είχε αρρωστήσει, έβλεπε καλά και είχε τα δόντια του γερά. Στα 93 του ήταν καταπονημένος από το γήρας και τη συνεχή άσκηση· στα 94 σπανίως σηκωνόταν· στα 96 δεν μπορούσε να σταθεί στα πόδια του χωρίς βοήθεια και τότε πια αποδήμησε εις Κύριον⁵¹.

Από τον κατάλογο αυτόν προκύπτει ότι η δήλωση της ηλικίας με τον αριθμό των ετών συνδέεται με την παιδική και την εφηβική περίοδο της ζωής ως τα 21 περίπου χρόνια και με το καταληκτήριο γεγονός του θανάτου σε μεγάλες ως πολύ μεγάλες ηλικίες. Η ηλικία του νέου από τα 21 ως τα 28 χρόνια και η μέση ηλικία, εκείνη του ώριμου άνδρα από τα 28 ως τα 49 χρόνια, δεν μνημονεύονται αριθμητικά· εξαίρεση αποτελεί η μοναδική μνεία του διορισμού του Ψελλού ως βασιλικού υπογραμματέως σε

43. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τ. 1, 34-35 και Β', 50.

44. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τ. 2, 151.

45. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, εκδ. I. THURN [CFHB 5], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973, 247, 73-8.

46. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 313.

47. ANNA KOMNINΗ, *Ἀλεξιάς*, 180.76-78.

48. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική διήγησις*, 367.

49. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 95, 127.52-55.

50. ΜΕΛΕΤΙΟΣ Ο ΝΕΟΣ, *Βίος Α'*, 64: *ἀλλὰ γὰρ ἐπεὶ μετὰ τὴν τῆς διπλῆς ἡλικίας ἀκροτάτην κατ' ἀνθρώπους τελείωσιν, λέγω δὴ τῆς ψυχικῆς τε καὶ τῆς σωματικῆς, τραφεὶς ἐν γῆρει καλῶ, καὶ περὶ που τὰ ἑβδομήκοντα γεγονῶς ἔτη, ἃ μέτρον τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ἀλίσστον ὁ θεῖος Δαυὶδ ὀρίζειται, ἐν εἰρήνῃ λοιπὸν τὸν ὀφειλόμενον δικαίως ὕπνον ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἐκοιμήθη. Ο λεγόμενος «Δαβιθικός ὄρος» διατυπώνεται στον Ψαλμό 90.10: *αἱ ἡμέραι τῶν ἐτῶν ἡμῶν, ἐν αὐτοῖς ἑβδομήκοντα ἔτη, ἐὰν δὲ ἐν δυναστείαις, ὀγδοήκοντα ἔτη, καὶ τὸ πλεῖον αὐτῶν κόπος καὶ πόνος.**

51. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, 243, Κεφ. 51, §1, 249, Κεφ. 53, §1, 260, Κεφ. 55, §1.

ηλικία 25 ετών. Οι μνημονευόμενες αριθμητικά ηλικίες περιορίζονται στην περίοδο της προετοιμασίας για την ενήλικη ζωή προσδιορίζουν τον χρόνο έναρξης της προπαίδευσης ή και της εγκύκλιας εκπαίδευσης και εκείνον της ένταξης στην παραγωγική διαδικασία, είτε με τον γάμο, την εργασία και τη στράτευση, είτε με την επιλογή της σταδιοδρομίας του μοναχού και του αγίου⁵². Οι εγγραφές με τις ηλικίες θανάτου είναι επίσης ενδεικτικές για τη μακροβιότητα διακεκριμένων προσώπων, όπως οι βασιλείς, οι λόγιοι και κατεξοχήν οι άγιοι, αφού οι πληροφορίες για τη δική τους θαυμαστή ζωή περιβάλλονται και με τον μανδύα της υπερβολής και του μύθου.

2. Το γήρας στην κλίμακα της «αρετής»

Συμφασμένη με τις βαθμίδες της σωματικής ή «αισθητής» ηλικίας του ανθρώπου είναι και εκείνες της ψυχικής ή νοητικής ηλικίας του. Ο Μέγας Βασίλειος, ο οποίος στον Λόγο Α΄ «Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς» σχολιάζει τη βιβλική ρήση *Αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε* και αναφέρεται στη σωματική αύξηση του ανθρώπου σε κάθε μία από τις τέσσερις πρώτες επταετίες της ανθρώπινης ζωής ως την ηλικία των εικοσιοκτώ ετών, εκείνη του τέλειου άνδρα⁵³, στον Λόγο Β΄, επανερχόμενος στο ίδιο θέμα, σημειώνει ότι *Διπλῆ γὰρ ἡ αὔξησις· ἡ μὲν σώματος ἡ δὲ ψυχῆς* και ορίζει την αύξηση του σώματος ως *τὴν ἀπὸ μικροῦ εἰς τὸ καθῆκον μέτρον ἀποκατάστασιν*, και την αύξηση της ψυχής *τὴν διὰ τῶν μαθημάτων εἰς τελείωσιν προσθήκην*. Ενδεικτικά μνημονεύει την περίπτωση του Ισαάκ, ο οποίος *προβαίνων ὑψοῦτο, μεχρις οὗ μέγας ἐγένετο. Οὐ γὰρ ἀπέστη, οὐδὲ μικρὸν αὐξηθεὶς ἀπέμεινεν· ἀλλὰ προέβαινεν ἀεὶ διαβήμασι μεγάλοις, ἀναβαίνων ἐπὶ τὴν ἀρετὴν. Διέβη μεγάλῳ διαβήματι τὴν σωφροσύνην· ἐπέβη τὴν δικαιοσύνην· ἐκείθεν ἐπὶ τὴν ἀνδρείαν ἀνέβη. Οὕτω διαβαίνων, ἐπὶ τὸ ἄκρον τοῦ ὕψους τοῦ ἀγαθοῦ κορυφοῦται ὁ δίκαιος*. Και συνιστά: *Αὐξάνεσθε οὖν αὐξήσιν τὴν κατὰ Θεόν, τελείωσιν τὴν κατὰ τὸν ἔνδον ἄνθρωπον*⁵⁴.

Οι διαβαθμίσεις της αὐξήσεως ψυχῆς δεν συμπίπτουν απαραίτητα με εκείνες της σωματικής ηλικίας και η ψυχική τελείωση, μολονότι αφορούσε τον κάθε χριστιανό αποτελούσε κατά κανόνα αυτοσκοπό για τους αγίους ανθρώπους, τους μοναχούς και τους εκκλησιαστικούς άνδρες. Σε αυτές τις περιπτώσεις απαντά συχνά η πρώτη ψυχι-

52. Σε ανάλογα συμπεράσματα κατέληξε, μετά από συστηματική μελέτη των *Βίων* αγίων της μέσης εποχής, και η Αντωνία ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Χρόνος και ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία. Ἡ κλίμακα τῶν ηλικιῶν ἀπὸ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τῆς μέσης ἐποχῆς (7ος-11ος αἰ.)*, Αθήνα 1997, 121-122.

53. Και δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι η κατάκτηση της σωματικής πληρότητας του τέλειου άνδρα τοποθετείται στα εικοσιοκτώ του χρόνια, αριθμό που προκύπτει από το άθροισμα των επτά πρώτων αριθμών και θεωρείται τέλειος [1+2+3+4+5+6+7=28], βλ. σχετικά, SEARS, *The Ages of Man* (βλ. σημ. 10), 39.

54. ΜΕΓΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς*, PG 30, στήλ. 41-44.

κή αύξηση, από πολύ νωρίς, από την παιδική ακόμη ηλικία, οπότε έχομε το γνωστό από την ύστερη αρχαιότητα φαινόμενο του *παιδαριογέροντος*⁵⁵, του παιδιού του στερημένου από τα χαρακτηριστικά της ηλικίας του, που ξεχωρίζει από τους συνομηλίκους του για τη σύνεση και τη φρόνησή του, για την κλίση του στη μελέτη των θείων κειμένων και την προσήλωσή του στην προσευχή. Με τα χαρακτηριστικά του *παιδαριογέροντος* περιγράφει ο Νικόλαος Κατασκευπνός τον Κύριλλο Φιλεώτη στον *Βίο* του οσίου, *ὃς ἐκ βρέφους τὰ ἱερά γράμματα μεμαθηκώς, μᾶλλον δὲ ὀλίγα ἐξ αὐτῶν, πάντας τοὺς ὁμήλικας ὑπερέβαλλεν ἐν ἀγχινοία καὶ συνέσει. Ἦν γὰρ θεοσόφιστος ὁ παῖς ... Ἐφευγε δὲ καὶ τὰς συνομηλίκων καὶ ἀτάκτων συναυλίας· καὶ τῇ μὲν σιωπῇ τὰς γλωσσολογίας ἴατο, τῇ δὲ ἡσυχία τὸ παρακῶδες τῆς ψυχῆς ἐκ τῆς τῶν ἀνωφελῶν συνουσίας ... οὕτως οὖν αὐτὸν ὁρῶντες οἱ μὲν ἀρετῆς ἐπιμελόμενοι ἔχαιρον καὶ ὑπερετίμων, παιδαριογέροντα αὐτὸν ἀποκαλοῦντες*⁵⁶. Με παρόμοιο τρόπο παρουσιάζει και ο Νικόλαος Μεθώνης την παιδική ηλικία του ὁσίου Μελέτιου του Νέου, ο οποίος *τοῖς μὲν γὰρ ἄλλοις παισὶν πᾶσαν ἀπέρριψε παιδιάν, αὐτὸς δέ, καίπερ παῖς ὢν, κομιδῇ πρεσβευτικῆς ἀντεποιεῖτο συνέσεως. καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ θαμὰ προσφοιτῶν, ἡδέως τῶν θείων λογίων κατηκροᾶτο, καὶ ταύτης εἰς κόρον ἀπῆλαυε τῆς τροφῆς, δι' ἧς καὶ προκόπτειν κατὰ θεὸν ἔμελλε. Καὶ μεγαλῶνοντας ο ὁσίος, συναύξουσας ἄγει τὴν ἡλικίαν σοφία καὶ χάριτι καὶ εἰς δύναμιν ἐκ δυνάμεως καὶ ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν προβαίνων, ἕως εἰς ἄνδρα τέλειον φθάσειεν, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ*⁵⁷.

Στην εποχή, ωστόσο, και στα κείμενα που εξετάζομε, ο ὅρος *παιδαριογέροντων* δεν περιβάλλεται πάντοτε με την αίγλη που του επιφυλάσσουν οι συγγραφείς των αγιολογικών κειμένων. Συμβαίνει επίσης να χρησιμοποιηθεῖ με έννοια αρνητική από λογίους του δωδέκατου αιώνα με στάση επικριτική απέναντι στον μοναχισμό, ὅπως ο Νικήτας Χωνιάτης που φρόντιζε να στηλιτεύει τη φιλοχρηματία και τον παρασιτισμό των μοναχών⁵⁸. Ο συγγραφέας λοιπόν της *Χρονικῆς διήγησής* για να στιγματίσει την αλόγιστη απόκτηση και διαχείριση εξουσίας δυσανάλογα μεγάλης για την ηλικία του από άτομο νεαρῶτατο, ευνοούμενο του Ισαάκιου Β' Ἀγγελοῦ, καθώς και τη δολιότη-

55. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, εκδ. Μ. AUBINEAU, *Grégoire de Nyse. Traité de la virginité* [SC 119], Παρίσι 1966, 575-577, ὅπου σχολιάζεται το περιεχόμενο του ὄρου.

56. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, 44-46, Κεφ. 2, §§1-2· ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Χρόνος καὶ ἡλικίες*, 73-75.

57. ΜΕΛΕΤΙΟΣ Ο ΝΕΟΣ, *Βίος Α'*, 35-36.

58. HUNGER, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, τ. 2, Αθήνα 1997, 279· τον βίο και την πολιτεία των μοναχών επικρίνει εξίσου στα έργα του και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, βλ. Α. KAZHDAN - S. FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature of the eleventh and twelfth Centuries*, Cambridge 1984, 150-153· KAZHDAN - EPSTEIN, 'Ἀλλαγές, 150-151· βλ. επίσης Ρ. MAGDALINO, *The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century*, στο S. HACKEL (εκδ.), *The Byzantine Saint. University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Λονδίνο 1981, 51-66.

τα και τη φιλαργυρία του, του αποδίδει μεταφορικά και με ειρωνία τον χαρακτηρισμό του παιδαριογέροντος. τοῦ γὰρ Κασταμονίτου τελευτήσαντος διαδέχεται τὴν βασιλέως εὐνοίαν νεανισκάριον τι γραμματιστοῦ καὶ πινακιδίου δεόμενον ... παιδίον μικρὸν τὴν τῶν κοινῶν διοίκησιν ἀναζώννυται, οὕτω πέρυσιν ἀφειμένον δονακίσκου καὶ μέλανος, ὃς οὐ τὸν κρατοῦντα μόνον αὐτὸν ὡς τὸ κῆτος ὁ λεγόμενος προπομπὸς μετῆγεν, ὡς ἤρεϊτο, καὶ περιέφερον, ἀλλὰ μετῆει καὶ ὅσα τῶν στρατιωτικῶν εἰσι καταλόγων, ὡς εἶπερ ἐκ σπαργάνων αὐτῶν τῆ πηδαλουχία τῶν μεγίστων ἐνετέθηρατο πραγμάτων ἢ τὰς κοσμικὰς φροντίδας ἠπίστατο πρὸ γενέσεως ... Συνεμάχετο δὲ τῷ παιδιογέροντι τούτῳ πρὸς τὸ ὑπερφιλεῖσθαι παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ εἰς ἀντιπαντὸς λογίζεσθαι καὶ τὸ ἦθος μὲν σοφιστικὸν καὶ εὐτράπελον ὄν καὶ τὸ πολυειδὲς ὡσαύτως τῆς γνώμης καὶ ὕφαλον ... πλέον δὲ μᾶλλον προσφωκίου τῷ βασιλεῖ τὸ ἐμπορικὸν φρόνημα καὶ ὁ ὑπεράπειρος λημματισμός⁵⁹.

Η πρώτη ψυχική εγρήγορση του παιδαριογέροντος αποτελούσε ασφαλῶς αφετηρία ευοίωνη για την επίτευξη του τελικού στόχου, την ψυχική τελείωση του οσίου, που, κατά τον Νικόλαο Κατασκευπνό, δεν γινόταν να κατακτηθεί διαμιάς, αλλά σταδιακά και με μέτρο, παρακολουθώντας την σωματική αύξηση, όπως ακριβώς ο Κύριλλος Φιλεώτης συμβούλευε τον ανιψιό του που είχε γίνει μοναχός και τον είχε κοντά του: *Καὶ τί πολλὰ λέγω, ἡ φύσις αὐτῆ τῶν σωμάτων ἡμῶν οὕτως ἔχει: πρῶτον μὲν γὰρ παῖδες γινόμεθα, εἶτα μεσήλικες καὶ μετὰ ταῦτα τέλειοι ἄνδρες. Ταῦτα δὲ φημι διὰ τὴν σὴν πολιτείαν, ὥστε μὴ θελήσης θεῖναι τὸν πόδα σου εἰς τὴν τριακοστὴν βαθμίδα τῆς Κλίμακος· ἀλλ' ἐκ πρώτης καὶ δευτέρας καὶ τρίτης ἀρχόμενος σὺν Θεῷ ἐκ τοῦ κατ' ὀλίγον ἀνέρχου εἰς τὴν κορυφὴν αὐτῆς. Οὕτως γὰρ καὶ γὰρ πεποιήκα ὁ ἐλάχιστος. Ἐπεὶ περ «τὰ ὑπέρμετρα τῶν δαιμόνων εἰσίν» ... Ἄλλην γὰρ δύναμιν κέκτηται ὁ παῖς καὶ ἄλλην ὁ μεσήλιξ καὶ ἄλλην ὁ ἀνὴρ. Σὺ τοίνυν μεσήλιξ οὕτω φθάσας γενέσθαι ὡς ἀνὴρ οἶει αἴρειν τὸν φόρτον σου⁶⁰. Δεν ήταν λοιπόν η παραβίαση των ανθρωπίνων ορίων που, κατά τον Κύριλλο, έπρεπε να απασχολεί, αλλά ο χρόνος που περνούσε αναξιοποίητος, η αναβολή για αργότερα του αγώνα για την ψυχική τελείωση με κίνδυνο ο άνθρωπος να βρεθεί ἀνέτοιμος την ημέρα της Δευτέρας Παρουσίας· και αυτό το συζητούσε με τον εαυτό του: *Ἥμην δὲ ἀδολεσχῶν ἐν ταῖς ἁμαρτίαις μου καὶ λέγων κατ' ἑμαυτὸν ὅτι· Εἰς ποῖον ἔτι χρόνον ἀναβάλλη ἀρέσαι θεῷ; Ποῖαν ἡλικίαν προσδοκᾷ; Οὐκέτι εἶ μεράκιον, ἀλλ' ἀνὴρ ἤδη τέλειος. Ἐὰν καὶ νῦν ἀμελήσης καὶ ἀεὶ προθεσμίαν ἐκ προθεσμίας δίδως σεαυτῷ καὶ ἡμέραν ἐξ ἡμερῶν ὀρίζη, οὐδέποτε προ-**

59. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονικὴ διήγησις*, 439.67-440.2.

60. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, 246, Κεφ. 52, §2· 30η βαθμίδα της Κλίμακος είναι η τελευταία της ουρανομήκους «Κλίμακος τοῦ Παραδείσου»· παραπέμπει στο βιβλίο του Ιωάννη της Κλίμακος, που διαιρείται σε 30 κεφάλαια ή βαθμίδες προς την τελείωση.

κόψεις, ἀλλὰ καὶ κλεπτόμενος ἔσθ, ἕως οὗ τὸ τέλος φθάσθ. Σπούδασον οὖν ἥδη ὡς τέλειος πονῆσαι ἐν τῇ ἀσκήσει καὶ προσοκῇ, ὅτι ἐνταῦθά ἐστὶν ὁ ἀγὼν καὶ ἥδη πάρεστι καὶ οὐκ ἐπίδεχεται ἀναβολὴν ... τί πεισόμεθα ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως; Οὐαὶ τῇ ἀναλγησίᾳ ἡμῶν ὅτι ἀναλίσκομεν τὰς ἡμέρας ἡμῶν εἰς ματαιότητας καὶ μανίας ψευδεῖς⁶¹.

Το θέμα τῆς ψυχικῆς τελείωσης τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴ διάρκειά του ἐπίγειου βίου του με στόχο τὴν ἐγκαιρὴ προετοιμασία γιὰ τὴν ἡμέρα τῆς Δευτέρας Παρουσίας συζητεῖται μεταξύ ἄλλων καὶ στο ἐκτενέστερο ἀπὸ τὰ δύο ποιήματα με νοθεσίες, ποὺ ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός φέρεται νὰ ἀπευθύνει πρὸς τὸν γιο καὶ διάδοχό του Ἰωάννη, τὰ γνωστὰ ὡς *Μοῦσαι Ἀλεξιάδες Κομνηνάδες*⁶².

Στο ποίημα αὐτὸ ὁ Ἀλέξιος, ποὺ ἦταν γνωστός γιὰ τὴν ευσέβειά του καὶ διαπρόσευε προσωπικὴ σχέση με τὸν ὄσιο Κύριλλο Φιλεώτη⁶³, χαρακτηρίζει τὴν ἀρετὴ ὡς τὸ ὑψίστο ἀγαθὸ γιὰ τὸν νηγεμόνα, γιὰτὴ αὐτὴ μόνη θὰ εξασφαλίσῃ τὴν κραταίωση τῆς ἐξουσίας του καὶ θὰ εἶναι ἡ πανοπλία ποὺ θὰ τὸν καθιστᾷ πάντοτε ἰσχυρὸ καὶ ἀκαταμάχητο γιὰ τοὺς ἐχθρούς του⁶⁴. Ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ἀνθρώπινος βίος εἶναι φθαρτός καὶ σύντομος, ἀναφέρεται με κατανόηση στὶς ἀδυναμίες τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τὸν καταδυναστεύουν ὡς τὴν ἀρχὴ τῶν γηρατειῶν, δὲν παραγνωρίζει οὐτε τὶς πρακτικὲς ἀνάγκες τῆς ζωῆς ποὺ τὸν ἀπασχολοῦν, συνιστᾷ ὅμως με ἐμφαση, γιὰ τὸν υπολοιοπόμενο χρόνο, τὴν περισυλλογὴ με σκοπὸ τὴν αὐτογνωσία καὶ τὴν προετοιμασία γιὰ τὴν ἡμέρα τῆς Κρίσεως:

«Βασίλευε, παιδί μου, ἔχοντας καλὰ στὸν νου σου ὅτι ὁ ἀνθρώπινος βίος εἶναι εὐφθαρτος καὶ ἡ διάρκειά του μικρὴ· καὶ πὼς αὐτὸ προκύπτει, προσεκτικὰ ἀκουγέ με· ὡς τὴν ηλικία τῶν τριῶν πεντάδων (3x5=15 ἐτῶν) διάγομε βίον κτηνώδη σαν τοὺς ὄναγρους καὶ τὰ βόδια, ἀναζητώντας τὴν τροφή, ὀδηγημένοι ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις μόνον· ἀμέ-

61. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, 63-64, Κεφ. 5, §§9-10.

62. *Μοῦσαι Ἀλεξιάδες Κομνηνάδες*, ἐκδ. Ρ. ΜΑΑΣ, *Die Musen des Kaisers Alexios I*, *BZ* 22, 1913 (στο ἐξῆς: *Μοῦσαι*), 348-369, τὸ κείμενο 349-360. Ἡ συζήτηση γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ συντάκτη τῶν δύο ποιημάτων παραμένει ἀνοικτὴ, ὅπως σημειώνει στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ πρώτου τόμου τῶν πρακτικῶν τοῦ συμποσίου γιὰ τὸν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνό, ποὺ ἐγένεε στο Portaferry (14-16 Ἀπριλίου 1989), ἡ Margaret MULLETT, Introduction: Alexios the enigma, στο Margaret MULLETT - D. SMYTHE, *Alexios I Komnenos*, I, Papers [BBTT 4.1], Μπέλφαστ 1996, 6. Ἀναμένεται πάντοτε με ἐνδιαφέρον ὁ δεύτερος τόμος τῶν πρακτικῶν (Margaret MULLETT - D. SMYTHE, *Alexios I Komnenos*, II, Papers [BBTT 4.2]), με τὴν μετάφραση τῶν δύο ποιημάτων ἀπὸ τοὺς R. H. JORDAN καὶ Charlotte ROUCHE, ποὺ ἀναγγέλλεται ἀπὸ τὸν J. SHEPARD, «Father» or «scorpion»? Style and substance in Alexios's diplomacy, στο MULLETT - SMYTHE, ὁ.π., 70, σπμ. 8.

63. Σύμφωνα με τὸν *Βίον* τοῦ ὁσίου ὁ αυτοκράτορας εἶχε δύο φορές ἐπισκευθεῖ τὸν Κύριλλο γιὰ νὰ τὸν συμβουλευθεῖ, βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, 225-235, Κεφ. 47, §1-14, 243-244, Κεφ. 51, §1-3.

64. *Μοῦσαι*, 356.254-271.

σως μετά και ως την τριπλή επτάδα ($3 \times 7 = 21$ ετών) και ως την τετραπλή επτάδα ($4 \times 7 = 28$ ετών) ο βίος μας όλος είναι φιλήδονος και άστατος· και ως αυτή την τετραπλή εννεάδα ($4 \times 9 = 36$ ετών) η φωτιά είναι ακόμη ζωντανή και ξεσηκώνει τα πάθη – δεν είναι εύκολο να ακούσει κάποιος και να πει κάτι για τα σημαντικά και τα όντως ωφέλιμα, αν δεν βρει ανάπαυλα από τις πρακτικές έγνοιες· ώστε πρόσεχε να δεις πώς κάνουν οι σοφοί – και η ισχύς μας με τον χρόνο μαραίνεται σαν νερό που σιγά-σιγά στερεύει, και περνά απαρατήρητα, έως ότου εκ των πραγμάτων διαπιστώνεται η χαυνότης στα μέλη του σώματος· και σε λίγο, φθάνουν βιαστικά η δεκαπλή τετράδα με τη μονή δυάδα ($10 \times 4 + 2 = 42$ ετών) και τα λευκά μαλλιά και το προσδοκώμενο τέλος· τίποτε άλλο δεν κάνει κάποιος από εμάς, ω νου πλανεμένη, παρά να ξεγελά τον εαυτό του, αρνούμενος να δεχτεί πως ο λευκός ο στάχυς είναι κοντά στον θερισμό· γιατί τόσο εξασθενημένη είναι τώρα η φύση· λιγιστοί είναι αυτοί που διανύουν τη δεκαετία των εβδομήντα ή που την πλησιάζουν· η δεκαετία λοιπόν της τετράδας με την απλή εξάδα ($10 \times 4 + 6 = 46$ ετών) θέτει το ανθρώπινο οικοδόμημα πλησίον του θανάτου· – και είναι τούτο της εποχής μας ατυχία – γιατί από την τωρινή γενιά δύσκολα βρίσκεται θνητός πάνω από τα εξήντα· αν δε εβδομηντάρη και ογδοντάρη ψάξεις να βρεις δεν θα βρεις ούτε έναν. Μόλις λοιπόν στη δεκαετία των σαράντα χρόνων μπεις στον εαυτό σου να στραφείς και στις ελπίδες, που σώζουν πανταχού εκείνον που τις έχει και που με αυτές οι πιστοί του θείου Λόγου οδήγησαν τους εαυτούς τους στην πατρίδα της Εδέμ»⁶⁵.

«Έτσι κυλάει ο ρευστός βίος των ανθρώπων και γηράσκει καθόλα και μαραίνεται η φύση»⁶⁶.

«Μετά από κάμποσον καιρό, όπως μαρτυρεί η Γραφή, σάλπιγγα μεταλλική δυνατά θα ηχήσει, σαλπίζοντας μιάν άλλη ζωή, τον δεύτερο βίο, και η αιώνια ζωή θα αποξέσει τα γυμνά, νεκρά οστά των πεθαμένων, σαν φως και σαν σέλας ζοφερό θα σταθεί πάνω από όσους από παλιά κοιμούνται μέσα στους τάφους και αυτοί ως άφθαρτοι θα ανθίσουν, άλλοι για να δικαστούν για τα σφάλματά τους και άλλοι για να απολαύσουν την τρυφή των αγγέλων»⁶⁷.

Για τη μέτρηση του χρόνου της ανθρώπινης ζωής ο συντάκτης του ποιήματος ακολουθεί σε γενικές γραμμές τις υποδιαιρέσεις του Ιπποκράτη και χρησιμοποιεί ως ένα σημείο τις αναλογίες ($15+6=21+7=28+8=36$), αλλά και το δεκαδικό σύστημα με τα

65. *Μούσαι*, 353.170-354.209.

66. *Μούσαι*, 354.216-217.

67. *Μούσαι*, 355.225-234· πβ. και το ποίημα του Νικόλαου Καλλικλή που, σύμφωνα με τους P. MAGDALINO - R. NELSON (The emperor in Byzantine art of the twelfth century, *BF* 8, 1982, 124-126), συνόδευε παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στο παλάτι του Αλέξιου Α΄ και όπου ο ίδιος ο αυτοκράτορας περιγράφεται στη σκηνή με πρωταγωνιστικό ρόλο στα δράματα, ως κρινόμενος.

επίθετα *δεκέβδομος* για τον εβδομηντάρη και *δεκόγδοος* για τον ογδοντάρη. Στην ουσία όμως διαιρεί τον ανθρώπινο βίο στα δύο, στην εποχή της νεότητας και σε εκείνη του γήρατος. Στην εποχή της νεότητας, ο άνθρωπος άγεται και φέρεται από τα πάθη του και είναι απορροφημένος από τις υποχρεώσεις της ζωής, από τις ανάγκες της επιβίωσης. Το γήρας με τα λευκά μαλλιά έρχεται για να ορίσει τη λήξη της σύγχυσης και της αταξίας, το τέρμα της νεότητας, και, φέρνοντας μαζί του τις ελπίδες για τη μέλλουσα ζωή, εμφανίζεται και ως συνώνυμο του θανάτου. Δύο, λοιπόν, οι ηλικίες και στη δεύτερη φαίνεται να ανήκει η δυνατότητα για περισυλλογή και αυτογνωσία και η μέριμνα για την κατάκτηση της αρετής.

Σε επόμενους στίχους του ποιήματος ο Αλέξιος αναγνωρίζει ότι, έως πρόσφατα, οι πολλαπλές του υποχρεώσεις δεν του είχαν επιτρέψει να στοχαστεί το ζήτημα της φύσης του ανθρώπου και να συνειδητοποιήσει τη ρευστότητα του ανθρώπινου βίου και σπεύδει την όψιμη αυτή γνώση του να τη μεταδώσει στον γιό του⁶⁸. Ανάλογη ομολογία ότι οι ευθύνες της αυτοκρατορίας, που του είχαν ανατεθεί άνωθεν, τον απασχολούσαν ημέρα και νύχτα, ώστε να αμελεί την επικοινωνία του με τον θεό, διατυπώνει ο Αλέξιος στον Κύριλλο Φιλωίτη, κατά τη διάρκεια της πρώτης από τις δύο επισκέψεις του στον όσιο και της μακράς συνομιλίας που είχε μαζί του και που εξιστορείται από τον συγγραφέα του *Βίου*, Νικόλαο Κατασκεπννό⁶⁹.

Οι στίχοι του ποιήματος και το χωρίο του *Βίου* αποτελούν ρητές εκφράσεις του ίδιου προβληματισμού του αυτοκράτορα, που φαίνεται ότι άρχισε να τον απασχολεί σοβαρά σε κάποια χρονική περίοδο της ζωής του, ώστε να επιδιώξει να μοιραστεί τις σκέψεις του με τον όσιο. Γνωρίζοντας, λοιπόν, από την ακολουθία των γεγονότων στον *Βίο* ότι η πρώτη επίσκεψη του αυτοκράτορα στον Κύριλλο έγινε πριν από την ασθένεια του οσίου, το 1105⁷⁰, οπότε ο Αλέξιος ήταν σαρανταοκτώ ετών⁷¹, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η συνειδητοποίηση του αυτοκράτορα για τη ρευστότητα της

68. Μουσαι, 357.302-311: *τοῖς μὲν καὶ αὐτοὺς καὶ μικρὸν πρόσθεν χρό(νοις) / οὐκ ἔσχον εὐχέρεϊ-αν οὐδ' ἐπὶ χρό(νον) / ἰδεῖν ἑμαυτὸν τῶ συνάξει τὰς φρένας / ἔξω ῥυείσας τῇ φορᾷ τῶν πραγμάτων, / καὶ γνῶσσομαι παῖ καὶ σκοπίσω καὶ μάθω, / ἥτις ποτ' ἐστὶν ἡ βροτῶν αὐτῆ φύσις, / καὶ πῶς συνέστη καὶ λελυμένη βέει / πρὸς τὴν ἀπ' ἀρχῆς συνδραμοῦσαν τετράδα / ἐπεὶ δ' ἐπέγγων συστραφεῖς μόλις ἔσω / σπεύδω διδάσκειν, εὖ δὲ δρῶν ἄκουέ μου.*

69. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΦΙΛΩΪΤΗΣ, 226, Κεφ. 47, §1: *Οἶδας, ἀββᾶ, ὅτι «τὸ ἔλαττον ὑπὸ τοῦ κρείττονος κατακοσμεῖται». Τοιαύτην γὰρ ἀρχὴν ἐμπιστευθέντος μου παρὰ τοῦ Θεοῦ, εἰ καὶ ἀναξίως, καὶ ὑπὸ τῶν ταύτης φροντίδων ἐξασχολουμένου καὶ δονουμένου νυκτὸς καὶ ἡμέρας τοσοῦτον ὥστε ἐνίστε μηδὲ μνημονεύειν Θεοῦ. Η διήγηση της συζήτησης του οσίου με τον αυτοκράτορα καταλαμβάνει και τις 14 παραγράφους του κεφαλαίου 47.*

70. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΦΙΛΩΪΤΗΣ, 22.

71. Η γέννησή του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού τοποθετείται στο 1057.

ανθρώπινης ζωής και την ανάγκη ενάρτετου βίου με την προσδοκία του «μέλλοντος αιώνας» θα πρέπει να συνέβη στη διάρκεια της πέμπτης δεκαετίας της ζωής του και, σύμφωνα με το ποίημα, στην αρχή των γηρατειών του.

3. Πότε αρχίζει το γήρας

Στον *Βίο* του Κύριλλου Φιλεώτη ο Νικόλαος Κατασκεπνός, που αρεσκόταν στην κατασκευή ετυμολογιών, περιγράφοντας τα βαθιά γεράματα του οσίου, την *υπέργηρον ταλαιπωρίαν* του, όπως τα χαρακτηρίζει, ετυμολογεί το γήρας *παρά τὸ γῆς ἐρᾶν*⁷², την επιθυμία δηλαδή του καταπονημένου από το βάρος των χρόνων ανθρώπου να βρει τη σωματική ανακούφιση επιστρέφοντας στη γη, από όπου έχει προέλθει. Με αυτή την πολύ ανθρώπινη και παραστατική ετυμολόγηση του Κατασκεπνού το γήρας φαίνεται να ταυτίζεται με την κατάληξη ουσιαστικά του βίου και η διάρκειά του περιορίζεται στο ελάχιστο.

Στην παράσταση της κυκλικής διαδρομής του τροχού της Ζωής, όπως παραδίδεται από τον Διονύσιο τον εκ Φουρνά, που συμβολίζει τη ματαιότητα του εφήμερου, επίγειου κόσμου και όπου αποτυπώνεται η συμπληρωματική αντίθεση που εμπεριέχεται στο ζεύγος νεότητα/γήρας, οι δύο διαδοχικές φάσεις του ανθρώπινου βίου με τις επιμέρους ηλικιακές διαβαθμίσεις τους εμφανίζονται χρονικά ισότιμες⁷³. Το γήρας αρχίζει αμέσως μετά το κορυφαίο σημείο του κύκλου, όπου η νεότητα μεσουραναί και ο τροχός ετοιμάζεται να πάρει την κατιούσα.

Ούτε η εκ μέρους του Κατασκεπνού υποκειμενική ταύτιση του γήρατος με την καταληκτική ώρα του ανθρώπινου βίου ούτε η σχηματική απεικόνιση ενός πλήρους κύκλου ζωής απαντούν στο ερώτημα, από ποιά ηλικία και μετά οι Βυζαντινοί άρχιζαν να θεωρούνται γέροι.

Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δεν είναι εύκολη, αφού οι συχνές αναφορές των πηγών σε γέροντες δεν περιλαμβάνουν απαραίτητα και την αριθμητική τους ηλικία και οσάκις αυτό συμβαίνει αφορά σε ανθρώπους πενήντα ετών και άνω, που, όπως προκύπτει από τα συμφραζόμενα, βρίσκονταν ήδη σε προχωρημένο γήρας. Η απουσία εξάλλου κάθε αριθμητικής ή άλλης ένδειξης για την ώριμη ηλικία επιτείνει το πρόβλημα και μας επαναφέρει στην αρχική και γενικά αποδεκτή για όλες τις κοινωνίες θέση ότι όποιος δεν ήταν νέος ήταν γέρος, ανακυκλώνοντας το ερώτημα.

Ηλικιακοί, ωστόσο, περιορισμοί που ίσχυαν για ορισμένες βασικές δραστηριότητες των Βυζαντινών σε συσχετισμό και με τα όσα γνωρίζουμε για τον μέσο όρο ζωής

72. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, 260, Κεφ. 55, §1: *Γῆρας γὰρ λέγεται παρά τὸ γῆς ἐρᾶν.*

73. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* (βλ. σημ. 11), 213-215.

τους μαρτυρούν μερική περιθωριοποίησή τους λόγω ηλικίας και υπαγωγή τους στην κατηγορία των γερόντων σχετικά νωρίς.

Ο συντάκτης του ποιήματος με νουθεσίες του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού προς τον γιο του Ιωάννη, που συζητήθηκε ήδη, τοποθετεί το τέλος της νεότητας και την έναρξη του γήρατος στην ηλικία των σαράντα ετών, στην αρχή της πέμπτης δεκαετίας, στη διάρκεια της οποίας θεωρεί αναμενόμενο και τον θάνατο. Επισημαίνει, επίσης, ότι οι μεγαλύτερες ηλικίες ως και τα εξήντα χρόνια υπάρχουν, αλλά σταδιακά σπανίζουν, ενώ οι εβδομηντάρηδες αποτελούν την εξαίρεση και οι ογδοντάρηδες απουσιάζουν⁷⁴.

Η άμεση αυτή μαρτυρία του ποιήματος για τη σύντομη διάρκεια της ζωής των Βυζαντινών είναι σε γενικές γραμμές σύμφωνη με τη γνωστή εκτίμηση, που έχει προκύψει από τη μελέτη επιγραφικών δεδομένων της πρώιμης εποχής και μοναστηριακών πρακτικών της ύστερης, ότι ο μέσος όρος ζωής των κατοίκων της αυτοκρατορίας ήταν γύρω στα τριανταπέντε (35) χρόνια και μόνον ένας μικρός αριθμός ξεπερνούσε τα σαρανταπέντε (45) χρόνια⁷⁵. Σε ό,τι αφορά, άλλωστε, τις μεγαλύτερες ηλικίες, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Kazhdan, οι αυτοκράτορες της δυναστείας των Κομνηνών, Αλέξιος Α΄, Ιωάννης Β΄, Μανουήλ και Ανδρόνικος πέθαναν στα εξηνητά-να (61), πενήταξή (56), πενήταεπτά (57) και εξηνταδύο (62) χρόνια αντίστοιχα, ενώ το εβδομηκοστό πρώτο (71) έτος υπολογίστηκε ως η ηλικία θανάτου δεκαπέντε λογίων, που έζησαν στο διάστημα από τα τέλη του ενδέκατου ως τα τέλη του δωδέκατου αιώνα⁷⁶. Οι άνθρωποι της ηλικίας αυτής ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και αν δεν ήταν και τόσο δυσεύρετοι, όσο λέει ο συντάκτης του ποιήματος, οπωσδήποτε όμως αποτελούσαν μία μειοψηφία, που οι καλύτερες συνθήκες ζωής της

74. Βλ. παραπάνω, 146. Με ανάλογο τρόπο σχολιάζει τη διάρκεια της ζωής των Βυζαντινών τον δέκατο αιώνα και ο Νικόλαος Μυστικός σε επιστολή του προς τον βούλαγαρο ηγεμόνα Συμεών, βλ. R. J. H. JENKINS - L. G. WESTERINK, *Nicholas I Patriarch of Constantinople. Letters*, Washington, D.C. 1973, επιστ., αρ. 29, 200.44-49: *Ἦδη τὴν νεότητα ὑπερέλασας ἄπιστος μὲν γὰρ καὶ νεότητι τὸ παραμένειν τῷ βίῳ ἢ ἐλπίς ὅποτε δὲ τὴν νεότητα ὑπερβῶμεν, καὶ μάλιστα πρὸς τὸ ἐξηκοστὸν κατανήσωμεν ἔτος, ὧν καὶ σὺ τυχὸν πλησιάζεις ἢ οὐ πολὺ πόρρω ἀφέστηκας, τί δεῖ λογίζεσθαι; Πρὸς γὰρ τὸ ἐβδομηκοστὸν σπάνιοι τῶν ἀνθρώπων ἀναβαίνουσιν, ὡς ἐπὶ πλείστον δὲ ὀρώμεν τὸ ἀνθρώπινον γένος κάτωθεν τούτου τὴν ζωὴν καταστρέφον*

75. Αγγελική ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία στὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ*, μετάφραση Αγγλαΐα ΚΑΣΔΑΓΛΗ (Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Εθνικῆς Τραπεζῆς), Αθήνα 1987, 347-389 Alice Mary TALBOT, *Old age in Byzantium*, *BZ* 77, 1984, 267-268 Αντωνία ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο θεσμός της οικογένειας στὴν Ἡπειρο κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα*, Αθήνα 1990, 28 Η ΙΔΙΑ, *Νέοι καὶ γέροι στὴν κοινωνία τῆς Ἡπείρου κατὰ τὴν ὕστερη ἐποχὴ*, *Πρακτικὰ Διεθνούς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου (Ἀρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Ἀρτα 1992, 335-337.

76. A. KAZHDAN, *Two Notes on Byzantine Demography of the Eleventh and Twelfth Centuries*, *BF* 8, 1982, 116-117.

εξασφάλιζαν τη μακρομέρευση. Την πρόωρη, αντίθετα, θνησιμότητα στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα υπαινίσσεται το σχόλιο του μητροπολίτη της Κέρκυρας Βασίλειου Πεδιαδίτη, στα τέλη του δωδέκατου αιώνα, ότι λόγω των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης στο νησί *παρά τοῖς Κερκυραίοις ὁ πεντηκονταετής ἐστὶν ἐσχατόγηρος, καὶ ὡς ἂν τὸν Ἰάρεδ θαυμάσαις αὐτὸν ὡς μακροβιώτατον, οὕτω τὸν ἑξηκονταετῆ ὁ Κερκυραῖος*⁷⁷.

Η άποψη ότι η ηλικία των σαράντα ετών σήμαινε την αρχή του γήρατος, που στο ποίημα συνδέεται με τη θρησκευτικότητα και την προσήλωση του ανθρώπου στο όραμα της μέλλουσας ζωής, φαίνεται να υιοθετείται και από την Εκκλησία σε ένα ζήτημα θεσμικό, όπως είναι ο γάμος και ειδικότερα στον προσδιορισμό του αριθμού των επιτρεπόμενων γάμων.

Σύμφωνα με τον *Τόμο τῆς ἐνώσεως*, που εκδόθηκε το 920 επί Κωνσταντίνου Ζ' για να τερματίσει τη διαμάχη που είχε προκαλέσει η τεταρτογαμία του Λέοντος ζ' και παρέμεινε με ισχύ νόμου σε όλη τη βυζαντινή περίοδο, ο τέταρτος γάμος απαγορεύεται ρητά, ο πρώτος και ο δεύτερος επιτρέπονται, έφοσον δεν έχει προηγηθεί αρπαγή ή πορνεία, ενώ ο τρίτος επιτρέπεται υπό ορισμένες προϋποθέσεις σχετικές με την ηλικία και την ύπαρξη ή μη παιδιών από τους προηγούμενους γάμους.

Για τους σαραντάρηδες άνδρες με παιδιά ο τρίτος γάμος είναι ασυγχώρητος, γιατί θεωρείται ότι δεν εξυπηρετεί παρά την *ἔξωρη ἐπιθυμία* του ενδιαφερόμενου, θέτοιας συγχρόνως σε κίνδυνο την ασφάλεια των παιδιών, ενώ για τους σαραντάρηδες χωρίς παιδιά ο τρίτος γάμος τιμωρείται με πενταετή αποκλεισμό από τη θεία κοινωνία. Ο τριαντάρης με παιδιά που προβαίνει σε τρίτο γάμο είναι επίσης ασυγχώρητος, γιατί υποκινείται αποκλειστικά και μόνο από την *ἀκρασία* και τιμωρείται με τετραετή αποκλεισμό από τη θεία μετάληψη, ενώ ο γάμος του τριαντάρη χωρίς παιδιά, που επιθυμεί να τεκνοποιήσει, συγχωρείται⁷⁸. Η διάκριση μεταξύ του τριαντάρη και του σαραντάρη άνδρα με παιδιά στο ζήτημα της τριτογαμίας υποδηλώνει ότι για την Εκκλησία, που ως μοναδικό σκοπό του γάμου δεχόταν την τεκνοποιία και τη δημιουργία οικογένειας, η συνυφασμένη με τον γάμο σεξουαλική δραστηριότητα αντιμετωπίζεται με κάποια επιείκεια για τον πρώτο όχι όμως και για τον δεύτερο· η δική του επιθυμία θεωρείται *ἔξωρη*, ασύμβατη δηλαδή με την ηλικία του.

Σε συνοδικό σημείωμα του χαρτοφύλακα Θεόδωρου Βαλσαμώνος, όπου με εισήγηση του μητροπολίτη Αθηνών Νικόλαου η Σύνοδος καλείται να εξετάσει τα δεδομένα και να αποφανθεί για τη νομιμότητα επικείμενου τρίτου γάμου του συγγενή του Μιχαήλ, ενός χήρου και άτεκνου άνδρα κοντά στα σαράντα, που δεν επιθυμούσε να

77. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κερκυραϊκά ανέκδοτα*, Αθήνα 1882, 48-49.

78. *JGR*, 1, 194-195.

τιθασεύσει τα πάθη της σάρκας, ήθελε όμως να αποφύγει την πορνεία –και αποφαίνεται θετικά–, υπογραμμίζεται η κοινωνική ευαισθησία που χαρακτηρίζει τον *Τόμο της ένωσης* στο ζήτημα της τριτογαμίας σε σχέση με την προγενέστερη νομοθεσία της Εκκλησίας, όπου *ὁ χρόνος ἡλικίας τελειοτέρας καὶ ἀτελοῦς καὶ γήρως ἐγγύτης καὶ δυναστεία νεότητος καὶ γνησίων παιδῶν διαδοχὴ καὶ στέρσεις* δεν λαμβάνονταν υπόψη και ο τρίτος γάμος αποκλειόταν αδιακρίτως ως *ρύπασμα*⁷⁹.

Η απαγόρευση του *Τόμου της ένωσης* για τους σαραντάρηδες με παιδιά μνημονεύεται και σε μεταγενέστερη πατριαρχική πράξη, αποδιδόμενη στον Αθανάσιο Α' (1289-1293) περί τριτογαμίας, όπου επίσης σημειώνεται και η θέση της Εκκλησίας ότι σε περιπτώσεις παραβάσεων, δηλαδή μη ιερολογημένων συμβιώσεων, η τρίτη γυναίκα θα θεωρείται παλλακή και η ίδια καθώς και τα τυχόν παιδιά από τέτοιες συμβιώσεις δεν θα έχουν κανένα κληρονομικό δικαίωμα· νόμιμοι κληρονόμοι θα είναι μόνο τα παιδιά από τους προηγούμενους γάμους ή οι εκ πλαγίου συγγενείς ή, τέλος, το δημόσιο. Η διευκρίνιση αυτή εισάγεται με τη φράση: *Ἐπεὶ δὲ πολλοὶ καὶ ἐν γήρᾳ ὄντες καὶ παῖδας ἔχοντες τὸν ὄρον τῆς ἀγίας ταύτης συνόδου παραγραφόμενοι οὐκ ἱερολογοῦνται μὲν ... γυναῖκας δὲ ἄγονται καὶ ὡς νομίμοις γαμεταῖς αὐταῖς χρώμενοι...*, και καταλήγει: *ὀρίζομεν ἀπὸ τοῦ νῦν, εἴ τις εὐρεθεῖν τεσσαρακονταετής, παιδῶν προῦπαρχόντων αὐτῷ, τρίτην γυναῖκα ἀγόμενος παντελῶς ἄνευ ἱερολογίας...*⁸⁰. Από τη διατύπωση αυτή, όπου η απαγόρευση, ενώ αρχικά αναφέρεται με τρόπο γενικό σε γέροντες με παιδιά, στη συνέχεια εξειδικεύεται στους άνδρες των σαράντα ετών με παιδιά, εύλογα συνάγεται ότι για το κανονικό δίκαιο οι σαραντάρηδες που είχαν ολοκληρώ-

79. Α. ΠΑΥΛΟΥ, Συνοδική πράξις τοῦ Κωνσταντινουπόλεως πατριάρχου Χαρίτωνος (1177-1178) περὶ τοῦ τρίτου γάμου μεθ' ἑρμηνείαν τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμώνος, *VizVrem* 2, 1895 (ανατύπωση 1962), 510. Ο μνημονευόμενος μητροπολίτης Αθηνῶν Νικόλαος εἶναι ὁ Νικόλαος Ἀγιοθεοδωρίτης († 1175), βλ. V. GRUMEL - J. DARROUZÉS, *Les Regestes des actes du patriarchat de Constantinople 715-1206*, Παρίσι 1989, αρ. 1143, όπου η συνοδική πράξις ἀνάγεται στην πατριαρχεία του Μικαήλ Γ' του του Αγκιάλου (1170-1178), αφού τότε ο Θ. Βαλσαμών ασκούσε χρέη καρτοφύλακα, και ὄχι του Χαρίτωνος, ενώ η ακριβέστερη χρονολόγησή της χαρακτηρίζεται προβληματική· βλ. και Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Τὸ κῶλυμα γάμου λόγῳ συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνὴ 1985, 304 και σημ. 37. Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι και ὁ ΜΕΓΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ (*Ἐπιστολαί*, PG 32, σπλ. 199), ἐπισημαίνει ὅτι τρίτος γάμος δεν προβλέπεται ἀπὸ τὸν νόμο και τὸν χαρακτηρίζει ὡς *ρύπασμα τῆς Ἐκκλησίας* θεωρεῖ ωστόσο ὅτι εἶναι προτιμότερος ἀπὸ τὴν *ἀνεμμένην πορνείαν*.

80. Eleftheria PAPAGIANNI - Sp. TROIANOS, Ein Patriarchalakt über die dritte Ehe, *Fontes Minores* 10, Φραγκφούρτη 1998, 510. Μολοντί στο ἔγγραφο δεν δηλώνεται ὁ πατριάρχης που τὸ ἐξέδωσε, οἱ συγγραφεῖς τὸ ἀποδίδουν στον Αθανάσιο Α' ἐξαιτίας τοῦ ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος που ὁ πατριάρχης αὐτός ἐκδήλωσε για τὴν προστασία τοῦ ἔννομου γάμου. Για τὴν στάση τοῦ Αθανασίου Α' στο ζήτημα αὐτό, βλ. και Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Εγκύκλιος ἐπιστολή τοῦ πατριάρχου Αθανασίου Α' πρὸς τοὺς νεοχειροτονημένους ἀρχιερεῖς, Χαριστήριος τόμος πρὸς τὴν τιμὴν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου*, Αθήνα 2000, 462-463.

σει τον αναπαραγωγικό τους προορισμό⁸¹ εγγράφονταν, τουλάχιστον οριακά, στην κατηγορία των γερόντων.

Με την κατάταξη των σαραντάρηδων πατεράδων στους άνδρες που βρίσκονταν στην αρχή της βιολογικής τους παρακμής⁸² η Εκκλησία αποσκοπούσε, ασφαλώς, να κατοχυρώσει την ευκοσμία του χριστιανικού γάμου, αλλά επίσης και να ελέγξει την αλόγιστη τεκνοποιία, προστατεύοντας με τον τρόπο αυτόν την οικογενειακή παρουσία και τους νόμμους δικαιούχους της. Αυτό τουλάχιστον υποδηλώνει η ευνοϊκότερη αντιμετώπιση των συνομηλίκων τους χωρίς παιδιά, μαζί βέβαια με το ενδιαφέρον της για την κάλυψη τόσο των σταθερών δημογραφικών αναγκών εξαιτίας της γενικά υψηλής θνησιμότητας, όσο και του πιεστικού κοινωνικού αιτήματος για περισσότερους γάμους, σχετιζόμενου πιθανότατα και με την υψηλότερη συγκριτικά με τους άνδρες γυναικεία θνησιμότητα⁸³.

Τα σαράντα χρόνια δεν ήταν μόνον οριακή ηλικία για τη σύννομη σύναψη τρίτου γάμου και τη δημιουργία καινούργιας οικογένειας. Ήταν επίσης και το ηλικιακό όριο για την κατάταξη σε δυνάμεις του *θεματικού* στρατού και των *ταγμάτων*, όπου η επιλογή γινόταν με βάση συγκεκριμένα κριτήρια και η σωματική ευρωστία ήταν από τα προαπαιτούμενα.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που έχει συλλέξει ο J. Haldon από Τακτικά και *Βίους* αγίων ως και τον δέκατο αιώνα, μεταξύ των εθελοντών που παρουσιάζονταν για στρατολόγηση επιλέγονταν εκείνοι που είχαν συμπληρώσει τα δεκαοκτώ ή τα είκοσι τους χρόνια και δεν είχαν υπερβεί τα σαράντα⁸⁴. *Δεῖ δὲ στρατιώτας ἐκλέγεσθαι μὴ τοὺς ἄγαν νέους μήτε μὴν γέροντας, τουτέστιν μήτε ἐλάττους τῶν εἴκοσι ὄντας ἐτῶν μήτε μὴν ὑπὲρ τὰ τεσσαράκοντα*, σημειώνεται στα Τακτικά του Λέοντος Σ', όπου περιγράφονται τα χαρακτηριστικά του πεζικάριου⁸⁵. Με διαφορές μικρές στο σύνολό τους

81. Τόσο η πολιτεία όσο και η Εκκλησία δέχονταν ως νόμιμη ηλικία για τον πρώτο γάμο των αγοριών τα 14 χρόνια. Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ (*Ἐρὰ παράλληλα*, PG 95, στήλ. 1109), αναπτύσσοντας το Ιπποκράτειο σύστημα για τη βιολογική εξέλιξη του ανθρώπου, παρατηρεί ότι: *Δυνατὸν ἐν τριακοστῷ ἔτει αὐτὸν ἄνθρωπον πάππον γενέσθαι. Ἦβῶν μὲν περὶ τὴν τεσσαρεσκαιδεκάτην ἡλικίαν, ἐν ἧ σπεῖρει, τὸ δὲ σπαρὲν ἐντὸς ἐνιαυτοῦ γενόμενον, πάλιν πεντεκαιδεκάτῳ ἔτει τὸ ὄμοιον ἑαυτῷ γεννᾶν.*

82. Ας σημειωθεί ότι στην ηλικία των σαράντα ετών τοποθετεί την αρχή της βιολογικής γήρανης και ο διάσημος άραβας ιατρός και φιλόσοφος Αβικέννας (980-1037), βλ. W. SUDER, *L'initium senectutis nell'Impero Romano e Medio Evo, Actes du 110e congrès national des Sociétés Savantes, Montpellier 1985: Santé, médecine et assistance au moyen âge*, τ. 1, Παρίσι 1987, 65-79, ιδιαίτερα 72.

83. Βλ. TALBOT, *Old Age in Byzantium*, 268.

84. J. F. HALDON, *Byzantine Praetorians. An administrative, institutional and social Survey of the Opsikion and Tagmata, c.580-900* [Ποικίλα Βυζαντινά 3], Βόννη 1984, 301-302.

85. *Τακτικά Λέοντος*, εκδ. Α. ΔΑΙΝ, *Sylloge Tacticorum, quae olim «inedita Leonis Tactica» dicebatur*, Παρίσι 1938, κεφ. 36.1.

και καμία στο ζήτημα της ηλικίας επαναλαμβάνονται τα απαιτούμενα από τον νεοσύλληκτο προσόντα και στη *Στρατηγική έκθεση* του Νικηφόρου Φωκά και στην αναθεωρημένη και εκτενέστερη παράφρασή της, που περιέχεται στα Τακτικά του Νικηφόρου Ουρανού⁸⁶.

Για τους επόμενους αιώνες με εξαίρεση το λεγόμενο *Στρατηγικὸν τοῦ Κεκαυμένου*, που συντάχθηκε στο τελευταίο τέταρτο του ενδέκατου αιώνα και δεν αποτελεί αντιπροσωπευτική περί πολέμου πραγματεία, δεν έχουμε άλλα Τακτικά. Οι αλλαγές, άλλωστε, στην οργάνωση του θεματικού στρατού και η σταδιακή παρακμή του από τα μέσα περίπου του ενδέκατου αιώνα και μετά⁸⁷ δεν πρέπει να επηρέασαν τις σχετικές με την ηλικία προδιαγραφές κατά τη στρατολόγηση των μισθοφόρων, που επάνδρωναν στο εξής τα *τάγματα* είτε τα επιφορτισμένα με τη φρούρηση του αυτοκράτορα και της πρωτεύουσας είτε τα νεοϊδρυθέντα για την υπεράσπιση των επαρχιών της περιφέρειας.

Ο ηλικιακός έλεγχος που ασκούσαν τόσο η πολιτεία κατά την επιλογή εύρωστων νεοσυλλέκτων για την καλύτερη άμυνα του κράτους, όσο και η Εκκλησία στην αναπαραγωγή και τη δημιουργία υποδειγματικής οικογένειας, δείχνει ότι για τους δύο βασικούς αυτούς τομείς της δραστηριότητας των κατοίκων της αυτοκρατορίας η ηλικία των σαράντα ετών ήταν αποδεκτή ως ο βιολογικός σταθμός, που οριοθετούσε το τέλος της νεότητας και ισοδυναμούσε με την αρχή της παρακμής, με προανάκρουσμα του γήρατος. Οι άνδρες της ηλικίας αυτής, που είχαν διανύσει το μεγαλύτερο μέρος της ενεργού ζωής τους, δεν νομιμοποιούνταν στο εξής να δημιουργούν οικογένειες και να τεκνοποιούν κατά βούληση και, ενώ συνέχιζαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο στράτευμα ως απλοί στρατιώτες⁸⁸, δεν θεωρούνταν πλέον κατάλληλοι για τις τάξεις των επιλέκτων.

Ανάλογες νομοθετικές ρυθμίσεις σχετικές με την ηλικία εξόδου από δημόσιες και εκκλησιαστικές υπηρεσίες δεν υπήρχαν. Το γεγονός, όμως, ότι η ηλικία των σαράντα

86. *Στρατηγική έκθεσις και σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότης*, εκδ. E. MCGEER, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century* [Dumbarton Oaks Studies 33], Washington, D.C. 1995, Κεφ 1.1-3: *Πρέπον ἄρα και ὀφειλόμενόν ἐστιν ... ἐκλέξασθαι ἄνδρας ὀπλίτας εὐμήκεις τὰς ἡλικίας και πλείον τῶν τεσσαράκοντα μὴ ὄντας χρόνων*, και *Ἐκ τῶν Τακτικῶν Νικηφόρου τοῦ Οὐρανοῦ*, εκδ. MCGEER, ὁ.π., Κεφ. 56.1-3: *Ἀρμόζει ἐκλέξασθαι πεζοὺς στρατιώτας ... ἄνδρας μεγάλους και νεωτέρους μὴ ὄντας πλέον τῶν τεσσαράκοντα χρόνων*.

87. Βλ. για το ζήτημα αυτό, Μάρθα ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αιώνα κ.ε.*, Θεσσαλονίκη 1985, 139-148.

88. Η διάρκεια της στρατιωτικής θητείας στον θεματικό και, πιθανότατα, και τον ταγματικό στρατό υπολογίζεται σε δώδεκα το λιγότερο ή δεκαοκτώ ως είκοσι χρόνια, βλ. HALDON, *Byzantine Praetorians*, 302, 325.

ετών αποτελούσε τόσο για την εξαιρετικά σημαντική για την κοινωνία σταδιοδρομία του οικογενειάρχη⁸⁹, όσο και για εκείνη του στρατιώτη το προοίμιο για την είσοδο στη γερωντική περίοδο της ζωής, σε συνδυασμό μάλιστα και με τον χαμηλό μέσο όρο ζωής των Βυζαντινών, είναι επαρκής ένδειξη ότι η πέμπτη δεκαετία ήταν μεταβατική και κρίσιμη και ότι το κυρίως γήρας αφορούσε εκείνους που έφθαναν στο τέλος της διαδρομής της.

Γέρος δηλώνει στα πενήντα του χρόνια ανώνυμος κάτοικος της Κωνσταντινούπολης σε επιστολή του προς την Ειρήνη Δούκαινα, τη σύζυγο του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού, όπου εξιστορεί τα του βίου του και περιγράφει την κατάστασή του, ζητώντας τη συνδρομή της αυτοκράτειρας: είχε εξαναγκασθεί σε παραίτηση από θέση έμμισθη που κατείχε (*τῆς δημοσίου καθέδρας τὸ πόρισμα εἶχον οὐδέν τι ἀφυῆς ὄν*), κατόρθωσε όμως να αντεπεξέλθει ικανοποιητικά στις βιωτικές του ανάγκες με την προστασία, πρώτα, του μακαρίτη επισκόπου Κίτρους, που τον εγκατέστησε σε *καλύβη* (μονούδριο;) και του χορηγούσε άφθονα τα προς το ζην, και, έπειτα, του επίσης μακαρίτη αδελφού της αυτοκράτειρας, που είχε διορίσει τον ίδιο επιστάτη σε αμπελώνα του (*ἐπιστάτην με τοῦ ἀμπελῶνος καὶ οἶον ἀμπελουργὸν καταστήσας*) και είχε εκμισθώσει τους ανθρώπους του (*τὸν μετ' ἐμοῦ λαόν*) για να τον καλλιεργούν. Έτσι για αρκετό διάστημα είχε περάσει, πρώτα, *ζωὴν χρυσῆν καὶ ἀπράγμονα*, μακριά από την τύρβη του βίου και, έπειτα, ασχολούμενος με την επίβλεψη της καλλιέργειας του αμπελώνα. Ο θάνατος όμως και των δύο προστατών του τον άφησε χωρίς δουλειά, τον έρριξε στην ανέχεια (*ἐμοί τε ἄσπαρτον τῆς ἐν κόσμῳ δουλείας καὶ προσόδου βιωτικῆς τὸ πεντηκοστὸν μου ἔτος τοῦτο*), την ώρα που ήταν πια γέρος και άρρωστος (*πολύνοσος καὶ γέρων ἀμπελουργός*). Και ζητεί από την Ειρήνη να του χορηγήσει σε μνήμη του αδελφού της *ἀδελφῶτο ἐξωμονιῶτο* στη μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων για τον ίδιο και τους εργάτες του αμπελώνα, με αντάλλαγμα να συνεχίσουν να τον καλλιεργούν και μαζί με αυτόν να φροντίζουν και τον δικό της αμπελώνα⁹⁰.

89. Για τη σημασία της οικογένειας ως παράγοντα σταθερότητας της βυζαντινής κοινωνίας, βλ. KAZHDAN - EPSTEIN, 'Αλλαγές, 160-165· A. KAZNTAN, Η βυζαντινή οικογένεια και τα προβλήματά της, *Μνήμων* 12, 1989, 207-209.

90. Βλ. S. G. MERCATI, Gli aneddoti d'un codice Bolognese, *BZ* 6, 1897, 131, 138-139. Η ιδιότητα του ανώνυμου συντάκτη του εγγράφου προς την αυγούστα Ειρήνη και άλλων δύο προς τον αυτοκράτορα Ιωάννη Κομνηνό, που εκδίδονται από τον Mercati, δεν είναι σαφής. Το ύφος του εγγράφου, που βρῖθει από βιβλικούς συμβολισμούς, προδίδει ιερωμένο με μέτρια μόρφωση. Η άποψη του MERCATI (ό.π., 131, 137) ότι ο ανώνυμος ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως αρχιμανδρίτης στη μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, όπου και ζητεί να γίνει δεκτός ως αδελφατάρης εξωμονίτης, μολονότι πιθανή, δεν τεκμηριώνεται. Για τον θεσμό του αδελφάτου, του οποίου η ίδρυσή τοποθετείται στον ενδέκατο αιώνα, βλ. I. M. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών*, Αθήνα 1984, 223-226, όπου διευκρινίζεται ότι πρόκειται για συμ-

Η προσωπική αυτή μαρτυρία του ανώνυμου κωνσταντινουπολίτη αποτυπώνει τα βασικά χαρακτηριστικά της γεροντικής ηλικίας. Μειωμένη δυνατότητα ή και πλήρης αδυναμία για εργασία, ανέχεια, αρρώστια και επιτακτική ανάγκη περίθαλψης ήταν τα παρεπόμενα για όσους η γερή τους κρίση μαζί με την καλή τους τύχη τους είχαν βοηθήσει να φθάσουν στην ηλικία των πενήντα ετών και ενδεχομένως να συνεχίσουν να ζουν το γήρας τους.

4. Το κυρίως γήρας

Η σοφία, η συσσωρευμένη από την εμπειρία της μακρόχρονης ζωής, και τα λευκά μαλλιά, σύμβολο του ενάρετου βίου, είναι τα στερεότυπα χαρακτηριστικά της γεροντικής ηλικίας: οι Πατέρες της Εκκλησίας δεν παύουν να υπογραμμίζουν τις σταθερές αυτές αξίες του γήρατος, καθώς και τον ρόλο του ως προτύπου για την ηθική συγκρότηση των νέων της υπό διαμόρφωση χριστιανικής κοινωνίας⁹¹. Στα πατερικά ωστόσο κείμενα, παρά τις συνεχείς παραινήσεις προς τους νέους να τιμούν και να σέβονται την *πολιάν*, διευκρινίζεται ότι οι αποδιδόμενες στο γήρας αρετές συντιστούν κατάκτηση συνειδητής προσπάθειας μιάς ολόκληρης ζωής και γίνεται επίσης σαφές ότι, συχνά, η προσφιλής και σεβάσμια μορφή του πολιού, σοφού και συνετού γέροντα πολύ απέχει από του να είναι ο κανόνας, ενώ οι παρεκκλίσεις από την υποδειγματική γεροντική συμπεριφορά σπληνεύονται με βδελυγμία. Ενδεικτικά της απόστασης που υπήρχε ανάμεσα στο ιδανικό πρότυπο του γέροντα και τους γέροντες κατοίκους των πόλεων κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες είναι τα καυστικά σχόλια του Ιωάννη Χρυσόστομου και η απροκάλυπτη οργή του για την απροθυμία που έδειχναν οι ηλικιωμένοι να εκκλησιάζονται με κατάνυξη, ενώ σύχναζαν με απαράδεκτο ενθουσιασμό στον ιππόδρομο:

«Γέροι άνθρωποι φθάνουν εκεί [στον ιππόδρομο] τρέχοντας πιο γρήγορα και από θαλερούς νέους, ντροπιάζοντας τα λευκά τους μαλλιά, εκθέτοντας τα τόσα χρόνια τους σε κοινή θέα, γελοιοποιώντας το ίδιο το γήρας. Και, όταν βρεθούν εδώ [στην εκκλησία] νοιώθουν τάχα ζάλη, δεν μπορούν να βουλευτούν, παρακολουθούν γεμέ-

βόλαιο μεταξύ μονής και ιδιώτη, που προβλέπει τη δέσμευση της μονής να χορηγεί σιτηρέσιο στον συμβαλλόμενο ιδιώτη ως το τέλος της ζωής του έναντι χρηματικού ποσού ή ακίνητου αγαθού που εκείνος της εκχωρούσε προκαταβολικά. Στον εξωμονίτη αδελφατάριο η μονή δεν παρείχε και στέγη, ενώ ο εσωμονίτης στεγαζόταν μέσα στη μονή. Βλ. και P. M(AGDALINO), «adelphaton», *ODB*, τ. 1, 19. Στην περίπτωση του γέροντα αμπελοργού ο υποψήφιος αδελφατάριος αντί της καταβολής του συνήθους μμήματος αντιπροτείνει την αμπελοργική εργασία.

91. βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Ίερά Παράλληλα*, κεφ. Δ' «Περὶ γερόντων καὶ παλαιῶν ἀνδρῶν καὶ ὡς χρὴ τιμᾶσθαι αὐτούς», *PG* 95, στήλ. 1305-1308.

νοι πίσω τη θεία λειτουργία, προφασισζόμενοι ότι είναι στενάχωρα, αποπνυκτικά και άλλα τέτοια· ενώ εκεί, με τα κεφάλια τους ακάλυπτα, εκτεθειμένα στον ήλιο, τσαλαπατημένοι και σπρωγμένοι, στρυμωγμένοι για τα καλά και κακοποιημένοι με μύριους άλλους τρόπους, δείχνουν πανευτυχείς σαν σε ανθόσπαρτο λιβάδι»⁹².

Την εικόνα αυτή του γέροντα από την καθημερινή ζωή στις πόλεις της πρώιμης εποχής, όπου οι συνθήκες του πρόσφατου εθνικού παρελθόντος διατηρούνταν ακόμη ζωντανές, διαδέχεται δεσπόζουσα ως και τον δέκατο αιώνα η εξαύλομένη, ιδανική γεροντική μορφή των αγιολογικών κειμένων, που η Εκκλησία προώθησε τη συγγραφή και διάδοσή τους, ώστε να προσελκύσει τους ανθρώπους στους κόλπους της και να εδραιώσει την εξουσία της.

Τα γηροκομεία και τα άλλα ευαγή ιδρύματα, που ιδρύονται στο πλαίσιο της *φιλανθρωπίας* του βυζαντινού αυτοκράτορα, και η μέριμνα των μοναστηριών και της Εκκλησίας για τη σίτιση και περίθαλψη γερόντων και άλλων αναξιοπαθούντων, διατηρούν συνεχώς στο προσκήνιο και δίπλα στο παγιωμένο, συμβολικό πρότυπο του ενάρετου, σοφού και σεβάσμιου γέροντα την κοινωνική διάσταση του γήρατος με τη φτώχεια, την αρρώστια, την αδυναμία για εργασία.

Η εξέλιξη στην αποτύπωση της καθημερινής ζωής και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διερεύνηση και προβολή της ανθρώπινης φύσης, σωματικής και ψυχικής, και της ανθρώπινης συμπεριφοράς, που εμφανίζονται στα κείμενα της κοσμικής γραμματείας του ενδέκατου και κορυφώνονται σε εκείνα του δωδέκατου αιώνα⁹³, συμβάλλουν στην αποδέσμευση και του στατικού έως τότε, συμβολικού λόγου για το γήρας, που αρχίζει πλέον να συζητείται, να σχολιάζεται και να αποκτά τη δική του φωνή.

Οι συγγραφείς των κειμένων που μιλούν για τα γηρατειά, άνθρωποι προχωρημένης κατά κανόνα ηλικίας, έχουν την ευχέρεια, σε αυτή τη φάση της ζωής τους, με βάση και την προσωπική τους εμπειρία να περιγράφουν και να σχολιάζουν το γήρας. Στα έργα τους περιγράφονται οι φυσικές, σωματικές αλλοιώσεις που προδίδουν την έλευση του γήρατος, οι δυσλειτουργίες του οργανισμού και οι αναπηρίες, ο αντίκτυπος της γήρανσης στη λειτουργία του πνεύματος, την ετοιμότητα της μνήμης, τη μάθηση και

92. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, «Λόγος Δ΄ για την Άννα», *PG* 54, στήλ. 661· βλ. και G. MINOIS, *La vieillesse dans la littérature religieuse du haut moyen-âge, Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*. Université de Haute Bretagne, Rennes 92, 1985, 389-401, όπου σταχυολογούνται και σχολιάζονται οι πληροφορίες των χριστιανών συγγραφέων για την κακή διαγωγή και τα πολλά ελαττώματα των γέροντων, που τους χαρακτηρίζουν ως άτομα ασεβή, ευερέθιστα, δειλά, ακάριστα, επιρρεπή στον αλκοολισμό, την τεμπελιά και την ψευδολογία.

93. MAGDALINO, *The Literary Perception of Everyday Life in Byzantium* (βλ. σημ. 3), 37· ΚΑΖΗΔΑΝ - ΕΡΣΤΕΙΝ, *Άλλαγές*, 311-317 και 252-257.

τον στοχασμό, τα συναισθήματα που γεννά η αμετάστρεπτη σωματική και διανοητική κατάπτωση, οι συνακόλουθες, τέλος, χαρακτηριστικές μεταβολές που διαπιστώνονται στη συμπεριφορά ηλικιωμένων ατόμων. Στον λόγο τους, που δεν χαρακτηρίζεται πάντοτε από πρωτοτυπία, αναμειγνύουν συχνά αντιπροσωπευτικά για το γήρας αποφθέγματα της αρχαίας γραμματείας και ρήσεις βιβλικές, συνδυάζοντας με τον τρόπο αυτόν την προσωπική με τη διαχρονική εμπειρία για τα πάθη της γεροντικής ηλικίας. Από τις διηγήσεις τους αναδεικνύεται η στάση τους απέναντι στα γηρατεία ως βίωμα προσωπικό, ενώ διαφαίνεται επίσης η θέση και αντιμετώπιση της γεροντικής ηλικίας μέσα σε μία κοινωνία νέων βασικά ανθρώπων, όπως η βυζαντινή.

Οι επιστολές, το γραμματειακό είδος που επιτρέπει περισσότερο από κάθε άλλο την προσωπική έκφραση, αλλά και οι εγκωμιαστικοί και άλλοι πεζοί ή έμμετροι λόγοι, όπου την εποχή αυτή οι συγγραφείς δεν διστάζουν να παρεμβάλλουν προσωπικές απόψεις και εμπειρίες, πληροφορούν για το γήρας των ίδιων των συντακτών τους, ενώ οι ανοίκειες συμπεριφορές των ηλικιωμένων αυτοκρατόρων περιγράφονται με κριτική διάθεση από τους ιστοριογράφους και οι αντίστοιχες των κοινών θνητών σχολιάζονται με καυστικότητα σε σκωπικά ποιήματα.

4.1 *Το γήρας του Ιωάννη Απόκαυκου και του Μιχαήλ Χωνιάτη. Οι ηλικιωμένοι λειτουργοί στην εκκλησιαστική και τη δημόσια διοίκηση*

Διεξοδική περιγραφή των σωματικών και πνευματικών επιπτώσεων του γήρατος από βιώματα προσωπικά περιέχεται στις επιστολές δύο σύγχρονων εκκλησιαστικών ανδρών του δωδέκατου και των αρχών του δέκατου τρίτου αιώνα, του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη (1138-1222) και του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου (1153/60-1233/4)⁹⁴. Ενεργοί και οι δύο ως το τέλος σχεδόν της ζωής τους στα ποιμαντορικά τους καθήκοντα, συνεργάτες σε θέματα εκκλησιαστικής διοίκησης στον ελλαδικό χώρο, όπου είχαν ταχθεί να υπηρετήσουν, με ανάλογες ανησυχίες και φροντίδες, μιλούν κατά κόρον για το γήρας τους στα κείμενά τους, που τα χαρακτηρίζει η κοινή τους λογισσύνη και αρχαιογνωσία.

Και οι δύο αρχίζουν να μνημονεύουν στις επιστολές τους το γήρας τους στην πολύ προχωρημένη ηλικία των εβδομήντα περίπου χρόνων. Ο Χωνιάτης μετά το 1206, εξόριστος στην Κέα, όπου είχε καταφύγει διωγμένος από τους λατίνους κατακτητές

94. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, εκδ. Foteini ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae, Epistulae* [CFHB 41], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2001· Ν. Α. ΒΕΗΣ, *Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)*, *BNJ* 21, 1971-1974 (1976) (στο εξής: ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21), 55-243.

των Αθηνών' ο κατά μία σχεδόν εικοσαετία νεότερός του Απόκαυκος, γύρω στο 1222, μετά από αρρώστια σοβαρή που τον έπληξε και από την οποία δυσκολεύτηκε πολύ να αναρρώσει. Παραλήπτες των επιστολών είναι συνήθως ιερωμένοι ισόβαθμοι ή κατώτεροί τους ιεραρχικά, με τους οποίους διατηρούσαν αλληλογραφία για υποθέσεις της δικαιοδοσίας τους, κάποτε και φιλικές σχέσεις, ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης και ο ηγεμόνας της Ηπείρου, Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας.

Κοινή παραδοχή για τους δύο υπέργηρους μητροπολίτες είναι ότι το γήρας και η ασθένεια είναι καταστάσεις ταυτόσημες και ότι η μόνη διαφορά μεταξύ τους είναι, όπως επισημαίνεται στο αρχαίο ρητό, ότι το γήρας είναι προγραμματισμένο στον ανθρώπινο οργανισμό από τη φύση, ενώ η αρρώστια όχι⁹⁵.

Ένα άλλο, αποδιδόμενο στον Πλάτωνα, αρχαίο ρητό⁹⁶, δανείζεται ο Μιχαήλ Χωνιάτης για να περιγράψει την πολύ κακή φυσική του κατάσταση και τη διανοητική του εξασθένηση, που δεν του επέτρεπαν να ανταποκριθεί στην πρόσκληση του πατριάρχη Μιχαήλ Αυτωρειανού να μεταβεί στη Νίκαια: «σε κάθε άνθρωπο που γεννιέται η φύση δανείζει όλα όσα τον συναποτελούν' εκείνος που της τα επιστρέφει γρήγορα παραμένει άψογος' όποιος όμως αναβάλλει και προσπαθεί να αποφύγει την επιστροφή τους είναι υπόλογος και υποχρεωμένος να της καταθέτει ως ενέχυρο τότε το ένα τότε το άλλο από τα μέλη του: τα μάτια, τα δόντια, την ακοή του, ακόμη και την ικανότητα για μάθηση, απομνημόνευση, δημιουργία' έτσι ο υπέργηρος, μισότυφλος, τσιμπλιάρης άνθρωπος παλινδρομεί και γίνεται δύο φορές παιδί».

Και η ορθότητα της αρχαίας ρήσης αποδεικνύεται περίτρανα στη δική μου περίπτωση, καταλήγει ο Χωνιάτης με πίκρα, αλλά και με διάθεση χιουμοριστική:

«Βλέποντάς με λοιπόν η φύση να καθυστερώ εδώ και εβδομήντα χρόνια τα οφειλόμενα, μου πήρε ως ενέχυρο τους πιο πολλούς γομφίους, μου ελάττωσε σε μεγάλο βαθμό την όραση, άρπαξε τα μαλλιά μου και τα τράβηξε δυνατά, ώστε απέμεινα φαλακρός τελείως, μου έδεσε, τέλος, τα πόδια σε ξύλο, όπως έκαναν στους κακούργους. Τόσες είναι οι γεροντικές δυστυχίες που με έχουν κατακλύσει, ώστε, όταν είμαι ανα-

95. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Επιστολαί*, αρ. 174, 279.20-21: ἢ τε γὰρ φυσικὴ νόσος, οὕτω τὸ γῆρας ὀρίζονται οἱ σοφοί, ὥσπερ καὶ τὴν νόσον γῆρας ἐπέισακτον· ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 71, 131.24-25: ἀλλ' ἢ φυσικὴ νόσος, τὸ γῆρας, ἐπαινω γὰρ τὸν οὕτως εἰπόντα, καὶ τὸ ἐπίκτητον γῆρας, αἱ ἀρρώστιαί.

96. ΠΛΑΤΩΝ, *Ἀξίολκος*, 364a-372a, εκδ. J. BRUNET, *Platonis opera*, Οξφόρδη 1900 (ανατύπωση 1967): συνεχεῖς ἀγῶνες. εἶτα λαθὼν ὑπῆλθεν τὸ γῆρας, εἰς ὃ πᾶν συρρεῖ τὸ τῆς φύσεως ἐπίκτηρον καὶ δυσσαλτές, κἂν μὴ τις θᾶπτον ὡς χρέος ἀποδιδῶ τὸ ζῆν, ὡς ὀβολοστάτης ἢ φύσις ἐπιστᾶσα ἐνεχυράζει τοῦ μὲν ὄψιν, τοῦ δὲ ἀκοήν, πολλάκις δὲ ἄμφω. κἂν ἐπιμείνη τις, παρέλυσεν, ἐλωβήσατο, παρήρθρωσεν. ἄλλοι πολυγῆρος ἀκμάζουσιν, καὶ τῶ νῶ δις παῖδες οἱ γέροντες γίνονται. καὶ τοῦτο καὶ οἱ θεοὶ τῶν ἀνθρωπέων ἐπιστήμονες, καὶ οὓς ἂν περὶ πλείστου ποιῶνται, θᾶπτον ἀπαλλάττουσι τοῦ ζῆν.

γκασμένος να βγω από το καμαράκι, πηγαίνω κουτσαίνοντας, σπριγμένος σε καμπυλωτά ραβδιά· όσο για το μυαλό μου, ούτε αυτό πάει καλύτερα, παρακολουθεί την κατάρρευση του σώματός μου»⁹⁷.

Νοσταλγία συγκαλυμμένη για τα νιάτα του που έχουν παρέλθει και θλίψη για το αδύναμο γεροντικό του σώμα υποδηλώνει η σύγκριση της νεότητας και του γήρατος, που γίνεται από τον Απόκαυκο σε επιστολή που απύθυνε σε νεαρό, προφανώς, αποδέκτη για να τον επαινέσει, όταν έμαθε ότι αποφάσισε να ακολουθήσει τον μοναχικό βίο. Ο μητροπολίτης τον μακαρίζει όχι μόνο για το διάβημά του, αλλά και γιατί το έκανε σε ηλικία νεαρή και όχι οδευοντας προς το γήρας, όταν η φύση εξασθενεί, το κορμί κυρτώνει, ο μυϊκός τόνος χαλαρώνει και παραλύουν τα γόνατα· ενώ στην ηλικία της νεότητας οι άνθρωποι έχουν τη δύναμη να ορθώσουν το ανάστημά τους για να επιλέξουν τα καλά, οι αρθρώσεις στο σώμα τους είναι δυνατές και οι μύες συγκρατούν γερά τα γόνατα⁹⁸.

Με καλή διάθεση και σε τόνο πολύ φιλικό, αλλά και με τη βεβαιότητα ότι ο λόγος του θα ακουστεί με κατανόηση και αγάπη είναι γραμμένη η επιστολή του Απόκαυκου προς τον παλαιό συμμαθητή και περίπου συνομηλικό του Ευθύμιο Τορνίκην⁹⁹. Στόχος της είναι η αναταλλαγή ειδήσεων και η διατήρηση της επαφής μεταξύ τους.

Ο μητροπολίτης περιγράφει παραστατικά τη γεροντική φάση της ανθρώπινης ζωής, όπου και οι δύο βρίσκονται, ως διαδρομή μέσα από τρεις διαδοχικές στοές με τους αντίστοιχους σταθμούς τους, ενώ χειρίζεται με λεπτότητα τη μικρή διαφορά ηλικίας που τον χωρίζει από τον φίλο του και που φαίνεται ότι η υπενθύμισή της γινόταν αφορμή φιλοφρονήσεων κατά τις συζητήσεις τους.

«Έχουμε και οι δύο διανύσει τις δύο πρώτες στοές του γράφει, και τώρα πορευόμαστε την τρίτη και τελευταία που τερματίζει στο κατώφλι του θανάτου (*παρά τῷ γήρα εἰσὶν ἐξώστωα καὶ ἐσώστωα καὶ τελευταῖος οὐδός, ἴσθι, ὡς τοὺς μὲν δύο σταθμοὺς ἡμεῖς παρημείψαμεν καὶ πατοῦμεν τὸν ἔσχατον· καὶ τὸ τούτου ἀκροτελεύτιον ὄτι θάνατος*), αφού είσαι συνομηλικός μου (*σύγγηρος ἐμοὶ καὶ ὁμόχρονος*) ή και λίγο μεγαλύτερος (*μικρὸν ὑπέρχρονος*), όπως θα έλεγες εσύ, που ποτέ δεν κάνεις κολακίες

97. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 95, 126.38-51· βλ. και την επιστολή αρ. 174, 279.32-36 προς τον επίσκοπο Νέων Πατρών Μεσοποταμίτη ή Κοστομήρη, όπου επαναλαμβάνεται η ίδια συζήτηση.

98. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 42, 99.1-100.15.

99. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 54, 110.1-111.57· Ο Ευθύμιος Τορνίκης άρχισε τη σταδιοδρομία του ως διάκονος της Αγίας Σοφίας. Μετά το 1204 εγκαταλείπει την Κωνσταντινούπολη και εγκαθίσταται στην Εύβοια, από όπου ο Ι. Απόκαυκος τον προσκαλεί στη Ναύπακτο και τον προτείνει στον Θεόδωρο Κομνηνό για τη θέση του επισκόπου Νέων Πατρών, την οποία, τελικά, κατέλαβε ο Κοστομήρης ή Μεσοποταμίτης, βλ. Κ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού του έργου*, Αθήνα 1988, 153, σημ. 234.

παρά μόνο όταν πρόκειται για την ηλικία μας. Είμαστε, ωστόσο, *ισόχρονοι και όμοστατοι*, αφού μαζί μπήκαμε στον στίβο της μάθησης (*κατὰ τὴν τῶν μαθημάτων βαλβίδα*) και μαζί αφήσαμε πίσω την εγκύκλιο παιδεία (*τὴν τῆς πρωτοπαιδείας νύσσαν ἐκάμψαμεν*)».

Στη συνέχεια αναφέρεται στην κοινή πορεία τους στη ζωή και την παράλληλη σταδιοδρομία τους, στα δυνατά συναισθήματα που τρέφει για εκείνον, αφού όσο είναι ζωντανός η σκέψη του Ευθύμιου πάντα τον συντροφεύει (*ἕως τῶ καὶ σπῶ ἀέρα καὶ βλέπω ἥλιον, ἀνεύθυμον μὴ παρίδης με*). Και κλείνει την επιστολή του, ανακοινώνοντας τα πρόσφατα στενάχωρα νέα του, την απαίτηση, δηλαδή, του Θεόδωρου Κομνηνού να παραστεί στον γάμο της θυγατέρας του Άννας με τον γιο του σέρβου κράλη Ραδοσλάβο Νεμάνια. Η προοπτική του ταξιδιού ως τα Σκόπια και τον Πρίλαπο δυσχερεστεί πολύ τον Απόκαυκο, γιατί είναι γέρος και εξασθενημένος· ζητεί λοιπόν την ευχή και τη νοερή συμπαράσταση του φίλου του για το επίπονο αυτό ταξίδι· και καταλήγει με τη θλιβερή διαπίστωση ότι το γήρας στερεί τους ηλικιωμένους ανθρώπους από την ανεξαρτησία τους και τους κάνει υποχείριους στη βούληση των άλλων (*καὶ τάχα τοῦτο ἐστὶ, τὸ ἄλλους ἡμᾶς ζωννύειν, ὅταν γηράσωμεν, εἴτουν τῶ οἰκείῳ περιφίγγειν κελεύσμαι καὶ ἄγειν ὅπου μὴ θέλωμεν*).

Το σωματικό και το πνευματικό του γήρας προβάλλει ως επιχείρημα ο Απόκαυκος σε επιστολές του προς τον Θεόδωρο Κομνηνό και τον βασιλικό γραμματικό Καματηρό, ώστε να αποσπάσει την ευμένεια του ηγεμόνα της Ηπείρου και να διευθετήσει προσωπική του υπόθεση. Στην επιστολή του προς τον Κομνηνό επικαλεῖται τη χαμηλή θερμοκρασία του οργανισμού του και τη λιποσαρκία του, χαρακτηριστικά της γεροντικής ηλικίας αναγνωρισμένα από τους φυσιογνώστες (*ψυχρὸν καὶ ξηρὸν τὸ γῆρας ὑπὸ τῶν φυσικευομένων ἀνωμολόγηται*), για να τον συγκινήσει και να τον πείσει να του επιστρέψει τον ελαιώνα που του είχε δωρήσει και, έπειτα, του τον αφαιρέσει και τον παραχώρησε σε άλλον καλλιεργητή, αφήνοντας τον γηραιό μητροπολίτη χωρίς λάδι, ἄθερμον και ἄνυγρον¹⁰⁰.

Σε εκείνη που έστειλε στον Καματηρό ζητεί από τον βασιλικό γραμματικό να τον υποστηρίξει και να επιχειρηματολογήσει για το αίτημά του στον Κομνηνό, δηλώνοντας αδυναμία να το κάνει ο ίδιος λόγω της προχωρημένης ηλικίας του: «Στο πινάκιο της μνήμης» του γράφει «που είναι ρυτιδωμένο από τα χρόνια σαν τις γεροντικές παρειές, τα όσα βλέπομε και μαθαίνομε δεν εντυπώνονται, ώστε ο νους να μπορεί να

100. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 71, 132.37-64: *χάρισαι γοῦν ἀνδρὶ γέροντι ὁ ἐκουσίως προεδάρησω καὶ ποίησόν με κατὰ τοὺς πάλαι παλαιστὰς ἐλαιόδεντον, περικρατῶν τὸ γῆρας ἐκ τῆς λυπάνσεως, ὡς τῶ ξηρῶ προσεπιπλέκων ὑγρὸν καὶ θεραπεύων τῶ θερμῶ τὸ ξηρὸν κὰκ τούτων τὸ μακροβιώτερον ἐμοὶ πρυτανεύων καὶ τὸ υγιεινότερον χαρίζομενος.*

αντλήσει από εκεί μηνύματα διαυγή και να παράγει συγκροτημένο λόγο· η χάρη, λοιπόν, που θα μου κάνεις είναι μεγάλη, αφού θα με γλυτώσεις από τη λαιδορία που θα προκαλέσουν οι ασυνάρτητες ιστορίες μου»¹⁰¹.

Στη μεγάλη προσπάθεια που απαιτούσε η διανοητική εργασία στην ηλικία του επανέρχεται ο Απόκαυκος και σε επιστολή του προς αδιευκρίνιστο αποδέκτη, για να δικαιολογήσει την ασυνέπιά του στην αλληλογραφία και να προλάβει το ενδεχόμενο οι δεινοί περί τους λόγους αλληλογράφοι του να του καταλογίσουν οκνηρία¹⁰².

Ο γηραιός, ωστόσο, μητροπολίτης της Ναυπάκτου, ενώ παραπονείται ότι δυσφορεί υπό το βάρος των καθηκόντων του, φροντίζει να ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις του λειτουργημάτων του, όπως φαίνεται από την απάντησή του στον επίσκοπο Βελλάς, που ζήτησε τη γνώμη του για την έκδοση ενός διαζυγίου. Επωφελείται από την ευκαιρία για να επιπλήξει τους κληρικούς της δικαιοδοσίας του, που δεν γνωρίζουν καλά τους νόμους και τους κανόνες, ώστε να ρυθμίζουν μόνοι τους τα ζητήματα των ενοριών τους και να μη χρειάζεται να τον ενοχλούν, τώρα που είναι πολύ γέρος, γεμάτος αρρώστιες και βάσανα και η μνήμη του έχει αλλοιωθεί, εξαιτίας της αποχής του από καιρό από τη συστηματική διεκπεραίωση τέτοιων υποθέσεων¹⁰³. Δεν αφήνει, όμως, το ερώτημα του επισκόπου αναπάντητο, του γράφει τη γνώμη του, έστω και εκ των ενόντων (*ταῦτα ἡμῖν ἐκ τοῦ ἀμελετήτου ἐγγράφῃ σοι, γῆρα βαρουμένοις καὶ νόσοις*), ώστε να εκπληρώσει το χριστιανικό του καθήκον.

Με αξιοπρέπεια χειρίστηκε, εξάλλου, ο Απόκαυκος τη λεπτή υπόθεση του επισκόπου Κερκύρας και φίλου του, Γεώργιου Βαρδάνη¹⁰⁴, που συζητήθηκε κατά τη διάρκεια τακτικής συνόδου κληρικών της δικαιοδοσίας του, όπως φαίνεται από το περιεχόμενο της επιστολής που του απηύθυνε, εξιστορώντας τα όσα διαμείφθησαν¹⁰⁵. Ο Βαρδάνης είχε προβεί σε ιερολογία γάμου με πέμπτο βαθμό συγγένειας αντικανονικά,

101. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 72, 132.1-7: *καὶ τὸ τῆς μνήμης πινάκιον, ὡς τῶν γερόντων αἰ παρειαὶ τῷ χρόνῳ ρυτιδωθέν, οὐ παρέχει καθαρὰν τῷ νοῦ τὴν ἐν αὐτῷ ἐγγραφῆν τῶν θεατῶν καὶ μαθητῶν ἐντεῦθεν οὐδ' ὁ νοῦς, ὁ βλέπων εἰς τοιοῦτον πινάκιον, ἔχει τι γενναῖον εἰπεῖν καὶ χαριεῖς μοι ταύτην χάριν οὐ μικρὰν, τοῦ ἐκ τῶν λογικῶν παριστορημάτων ἀπαλλάττων με τωθασμοῦ.*

102. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 72, 133.1-4: *οὐ γράφω δέ, ὅτι καὶ γλῶσσαν καὶ νοῦν καὶ διάνοιαν γῆρας τὸ λυπρὸν, συνεχεῖς ἀρρώστιαί, χειρῶν ποδῶν ἄλγημα καὶ τὰ τοῦ βίου περιστατικὰ συσσωθράκασί μου καὶ τοῖς στερροῖς ὑμῖν περὶ λόγους ὀκνηρὸς ἐπιστολογράφος ἐντεῦθεν εἰμι.*

103. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 39, 98.15-23.

104. Ο Γεώργιος Βαρδάνης ονομάστηκε επίσκοπος Κερκύρας, το 1219, με θετική εισήγηση του Απόκαυκου και μετά από σύσταση προς τον μητροπολίτη Ναυπάκτου του Μιχαήλ Χωνιάτη, του οποίου υπήρξε και μαθητής.

105. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Κερκυραϊκά, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Γεώργιος Βαρδάνης, *VizVrem* 13, 1907, αρ. 8, 342-348.

σύμφωνα με τη νομολογία που οι παριστάμενοι εξέθεσαν με σχολαστικότητα, και χωρίς να τον συμβουλευτεί. Ο Απόκαυκος, που δήλωσε ανέτοιμος να αποφανθεί εκ του προχείρου για την ουσία της υπόθεσης, δικαιολόγησε σθεναρά τον φίλο του, επικαλούμενος το ήθος του και τη βαθεία του γνώση των ιερών κανόνων και χρησιμοποιώντας το αρχιερατικό του κύρος, δεσμεύτηκε ότι ο επίσκοπος θα προσκομίσει εγγράφως το σκεπτικό του συνοικεσίου. Έτσι ο Βαρδάνης απέφυγε την καταδίκη για πράξη αντικανονική, η συμπεριφορά του όμως, που θεωρήθηκε ότι αντιμετώπιστηκε με μεροληψία από τον Απόκαυκο λόγω της φιλίας τους, σχολιάστηκε από την ενοχλημένη ομήγυρη με τρόπο άκρως προσβλητικό για τον γηραιό μητροπολίτη: *τὸ ἐπαχθέν μοι παρὰ τούτων καυνότατον κατηγορήμα ὡς «Ἴνα τί σοῦ ζῶντος καὶ ἐπαρχεῶτου ὄντος μητροπολίτου νησιώτης ἀρχιερεὺς πέραν θαλάσσης, ὃ δὴ οὐ κανονικόν, περᾶ καὶ ἱεροπραξίας διενεργεῖ ἐπισκοπικὰς, καὶ σὲ παρορᾷ ὡς ἄχρηστόν τι σκεῦος ἐν γωνίᾳ παρερριμμένον;»*¹⁰⁶. Ο Απόκαυκος προτίμησε να αγνοήσει ως άνευ περιεχομένου το δηκτικό σχόλιο για την προχωρημένη ηλικία και τον παραγκωνισμό του και απαξίωσε να απαντήσει (*πρὸς ἦν αἰτίαισιν τούτων οὐδ' ἀνοιῖται χεῖλος ἠθέλησα*). Στην επιστολή του όμως προς τον Βαρδάνη, όπου προτρέπει τον προστατευόμενό του επίσκοπο να τηρήσει τη δέσμευση που ανέλαβε για λογαριασμό του, το μεταφέρει αυτολεξεί για να μοιραστεί, προφανώς, μαζί του την εύλογη πικρία που του προξένησε.

Το γήρας και την αρρώστια του επικαλείται ο Απόκαυκος σε επιστολές του προς τον Θεόδωρο Κομνηνό για να δικαιολογήσει την αδυναμία του να ανταποκριθεί σε προγραμματισμένες συναντήσεις τους, συντονιζόμενος με το συνεχώς μεταβαλλόμενο πρόγραμμα και τις αιφνίδιες μετακινήσεις του ηγεμόνα της Ηπείρου για λόγους στρατιωτικούς. Οι δικαιολογίες του, ωστόσο, που φροντίζει να τις εκθέτει παραστατικά και να τις διανθίζει με την αρχαιογνωσία του, δεν γίνονται πάντοτε ευπρόσδεκτες.

«Πάλευα με την αρρώστια και τα γεράματα» γράφει στον Κομνηνό «αποτραβηγμένος στο κελί μου όπως τα φίδια στη φωλιά τους, κουλουριασμένος σαν αυτά από τα χρόνια και το χειμωνιάτικο κρύο που κάνει τον γέρο τροχαλό, κουκουλωμένος με πέντε σκεπάσματα¹⁰⁷, όταν έμαθα πως βρίσκεσαι κοντά και αναθάρρησα πως θα σε συναντήσω προτίμησες όμως να κατευθυνθείς προς την Ιλλυρία. Τί με προστάξεις; Να σε περιμένω, ξεπαγιάζοντας στη βαρυχειμωνιά της Άρτας και των Ιωαννίνων, ή να αποσυρθώ στον τόπο μου, όπου το κλίμα είναι θερμότερο και πιο κατάλληλο για γέρος;»¹⁰⁸.

106. Ό.π., 347.

107. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ, *Νεφέλαι*, στ. 10: *ἐν πέντε σισύραις ἐγκεκορδωλημένος*.

108. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Ἡπειρωτικά*, εκδ. V. G. VASILIEVSKY, *Epirotica saeculi XIII, Viz Vrem* 3, 1896, αρ. 3, 246.6-21.

Μετά τη ματαίωση συμφωνημένης συνάντησής του στα Ιωάννινα με τον Θεόδωρο Κομνηνό και την επιστροφή του άπρακτου στη Ναύπακτο, ο μητροπολίτης δέχθηκε κατά τη διάρκεια της σαρακοστής την επίσκεψη του Κομνηνού στην έδρα του. Σε ανταπόδοση της επίσκεψης και για να τιμήσει την εορτή του Πάσχα, ο Απόκαυκος που αναμενόταν, πιθανότατα, στην Άρτα για τον εορτασμό της μεγάλης ημέρας και δεν παραβρέθηκε, έστειλε ως δώρο στον Κομνηνό δύο εξάμιτα υφάσματα: ένα κόκκινο, με το χρώμα που συμβολίζει το Πάσχα και τη βασιλική εξουσία του παραλήπτη, και το άλλο κίτρινο, όπως το ωχρο πρόσωπό του από την κακουχία της νηστείας και της αρρώστιας. Φαίνεται όμως ότι ο Κομνηνός δυσανεσπίθηκε και σχολίασε το δώρο ως πρόσχημα και ασήμαντο υποκατάστατο της παρουσίας του. Ο Απόκαυκος, παρεξηγμένος για την απαξίωση του συμβολικού του δώρου, καθώς και για τη μομφή ότι θέλησε με κάτι τόσο μικρό να εξαγοράσει την επιβεβλημένη από την ηλικία και την κακή υγεία του οικουρία, παρατηρεί στην επιστολή του: «ο χρόνος φέρνει το γήρας, το γήρας την αρρώστια και εκείνη την καθήλωση και την ακινησία, και ο ίδιος είναι πρόθυμος να δώσει τα πάντα ως το τελευταίο του χιτώνιο σε όποιον θα μπορούσε να τον απαλλάξει από το γήρας και να τον ξανακάνει νέο και ακμαίο. Επειδή όμως οι ταλαιπωρίες του γήρατος δεν είναι εξαγοράσιμες από κανέναν και μόνον ο θεός μπορεί να τον λυτρώσει από αυτές, δεν του απομένει παρά να τιμά τον Κομνηνό με τη φιλία του και με τον τρόπο που μπορεί και εκείνος να αρκείται σε αυτά και να μην απαιτεί απολαβές, όταν δεν είναι σε θέση να τον ελευθερώσει από τα βάσανά του»¹⁰⁹.

Καθηλωμένος στην Άρτα από ισχυρή ποδαλγία, ο μητροπολίτης γράφει στον Θεόδωρο Κομνηνό για να τον προϊδεάσει για ενδεχόμενη απουσία του από την τελετή της στέψης του, που αναμενόταν να γίνει στη Θεσσαλονίκη, και να ζητήσει την ευμένειά του. Εύχεται για τον εαυτό του να γίνει καλά, ώστε να μη λείπει από την τελετή, και εύχεται σε εκείνον να εκπληρωθεί κάθε επιθυμία του και μάλιστα εκείνη που και ο ίδιος, άλλωστε, συμμερίζεται δηλαδή να κυριεύσει την Κωνσταντινούπολη και να αναγορευθεί αυτοκράτορας. Η επιστολή καταλήγει με επίκληση στη φιλευσπλαχνία του Κομνηνού, ώστε να τον αξιώνει πάντα με τη βασιλική του πρόνοια και τη φροντίδα, την τόσο απαραίτητη στα βαθεία και θλιβερά του γεράματα¹¹⁰.

Αποτραβηγμένος από το 1232 στη μονή Κοζύλης, όπου και παρέμεινε για τον υπόλοιπο, λίγο χρόνο της ζωής του ως μοναχός Ιωαννίκιος, ο Απόκαυκος αλληλο-

109. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, εκδ. S. PETRIDÈS, Jean Apokaukos, *Lettres et autres documents inédits*, *IRAİK* 14, 1909, αρ. 21.

110. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Ἡπειρωτικά*, αρ. 25, 288.14-16: *Ἐμοὶ δὲ γίνου κατὰ τε τὸ παρὸν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς προνοητικὸς καὶ φιλευσπλαχνος: τὸ γὰρ γήρας τοῦτο τὸ βαθὺ καὶ λυπρὸν καὶ προνοίας χρῆζει βασιλικῆς καὶ τῆς ἐνδεχομένης περιποιήσεως.*

γραφεί με τον επίσκοπο Ιωαννίνων και του περιγράφει τη σωματική του φθορά, χρησιμοποιώντας και βιβλικές ρήσεις. Μένει κατάκοιτος, περνά εβδομάδες νηστικός και άπνους, ξαπλωμένος ανάσκελα, ανήμπορος από τους πόνους να γυρίσει δεξιά ή αριστερά, το φως του έχει μειωθεί, η ζωτική του δύναμη είναι πια σαν το σπυρμάκι της υφάντρας που κοντεύει να κοπεί¹¹¹, τα οστά του έχουν γίνει σαν κατάξηρα φρύγανα¹¹², μιλεί με δυσκολία, η φωνή του βγαίνει αδύναμη και ασυνεχής, η πνοή του είναι ανίσχυρη¹¹³. Και δεν αρκούν το άθλιο το γήρας και οι αρρώστιες που τον καταδυναστεύουν, παραπονείται στον επίσκοπο που από καιρό δεν του είχε γράψει, είναι και η αδιαφορία των προσφιλών προσώπων και η αποξένωσή του που τον τσακίζουν ακόμη περισσότερο, αφού και οι επισκοπικοί απεσταλμένοι, που φθάνουν ως την Άρτα, δεν κάνουν τον κόπο να τον επισκεφθούν¹¹⁴.

Ιδιαίτερη βαρύτητα για τον κλονισμό της ψυχικής υγείας αποδίδει και ο Μιχαήλ Χωνιάτης στη στέρηση των αγαπητών προσώπων, αφού τη χαρακτηρίζει, δανειζόμενος ρήση του Θεόκριτου¹¹⁵, ως αιτία καλπάζουσας γήρανσης¹¹⁶ και αναζητεί τη θεραπεία της στην αλληλογραφία, που του δημιουργεί την ψευδαίσθηση πως βρίσκεται σε διάζωση συνομιλία μαζί τους¹¹⁷. Η ψυχαγωγία, ωστόσο, της αλληλογραφίας προϋποθέτει και αυτή κόπο εκ μέρους του γηραιού μητροπολίτη Αθηνών, όπως γράφει από την Κέα στον κατά είκοσι και πλέον χρόνια νεότερό του διάκονο Ευθύμιο Τορνίκη και τους επίσης νεότερους συνδιακόνους του, Νικόλαο Πιστόφιλο και Μανουήλ Βεριβόη, ζητώντας να δείξουν κατανόηση για την κοινή επιστολή (*ξυνὸν γράμμα*) που τους απευθύνει αντί να γράψει στον καθένα χωριστά¹¹⁸. Η σφοδρή, νεανική επιθυμία να

111. ΗΣΑΪΑΣ, 38.12: *τὸ πνεῦμά μου παρ' ἐμοὶ ἐγένετο ὡς ἰστός ἐρίθου ἐγγιζούσης ἐκτεμεῖν.*

112. Ψαλμός, 101.4: *τὰ ὀστά μου ὡσεὶ φρύγιον συνεφρύγησαν.*

113. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 96, 148.7-16.

114. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 98, 149.6-8: *ἀλλὰ καὶ ἀπόστολοί σου ἐρχόμενοι ἐν τῇ Ἄρτῃ οὐδὲ προσόψεως ἀξιούσιν ἡμᾶς· καὶ ἔκειτό μοι ἐν γήρα λυγρῶ μὴ μόνον ἀρρώστιας καταδαμάζεσθαι ἀλλὰ καὶ τῇ τῶν ἀγαπητῶν ἀποστροφῇ τὸ πλεόν καταμαραίνεσθαι.*

115. ΘΕΟΚΡΙΤΟΣ, *Εἰδύλλια*, 12.2: *Ἦλυθες ᾧ φίλε κοῦρε, τρίτη σὺν νυκτὶ καὶ ἡοῖ / ἦλυθες; οἱ δὲ ποθοῦντες ἐν ἡματι γηράσκουσιν.*

116. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 27, 36.6-7: *εἰ γοῦν οἱ ποθοῦντες ἐν ἡματι γηράσκουσιν, ὅτε δῆπου δίστανται, τί πάσχειν εἰκὸς τοὺς ἐν ἀποδημίαις ἀπειναντίσαντας.*

117. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 112, 180.6-181.13: *δοκῶ συνεῖναι πῶς ὑμῖν καὶ οἶον ἐναδολεσχεῖν οὐ γράμμασιν, ἀλλ' ὑμῖν αὐτοῖς ἀφ' ὧν καὶ πρὸς οὓς τὰ λεγόμενα. ὄνειρώτῳ γὰρ ἐγρηγορότων ὁμιλίαν τινὰ καὶ φαντασιοῦμαι εἰδωλοποιῶν ἐντεύξεως καὶ ἔπαρ ἀτεχνῶς, οὐκ ὄναρ τὴν κοινολογίαν ποιεῖσθαι δοκῶ ... ὑπὸ γὰρ τοῦ ἄγαν ἐθέλειν, ὡς οἶμαι, καὶ γλίχεσθαι τὴν ἐντυχίαν παρακλέπομαι τὸ ἀπόδημον καὶ γίνομαι ὑμῶν καὶ μεθ' ὑμῶν ὄλω.*

118. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 112, 182.68-183.76.

συνομιλήσει μαζί τους με γράμματά του, που τον συναρπάζει, γρήγορα εξανεμίζεται από το βάρος της γεροντικής αδράνειας και η ορμητική φλόγα της ψυχής σβήνει, εγκλωβισμένη στο εξασθενημένο γεροντικό του σώμα. Εξάλλου, αισθάνεται να μειο-νεκτεί σε σύγκριση με τους νεαρούς και δεινούς περί τους λόγους αλληλογράφους του και ανησυχεί μήπως γελοιοποιηθεί με γράμματα κατά πολύ κατώτερα από τα δικά τους, αφού του λείπουν και τα βιβλία. Ενώ όμως η πρεσβυτική του οκνηρία του υπογορεύει τη σιωπή, περισσότερο τον φοβίζει ο κίνδυνος να στερηθεί την απόλαυση που αντλεί από την ανάγνωση των επιστολών τους, αφού θα παύσουν και εκείνοι να του γράφουν, αν δεν απαντά στα γράμματά τους¹¹⁹ για τον λόγο αυτόν κατέληξε στο *εὔρημα*, όπως το ονομάζει, της κοινής επιστολής.

Ο διάκονος Νικόλαος Πιστόφιλος, είτε γιατί δεν ικανοποιήθηκε με την κοινή επιστολή, είτε για άλλους λόγους απέφευγε να γράφει στον Χωνιάτη, με το επιχείρημα ότι η νεαρή του ηλικία δεν του επέτρεπε να εκτίθεται στη δοκιμασία της επιστολογραφίας. Ο μητροπολίτης, ενοχλημένος και κρίνοντας τον λόγο προσχηματικό, του παρατηρεί ότι οι έως τότε επιδόσεις του τόσο στον προφορικό όσο και στον γραπτό λόγο είχαν υπάρξει τόσο αξιοθαύμαστες, ώστε η στάση του μόνο φιλάρεσκη σεμνο-τυφία υποδηλώνει, και του επισημαίνει με καυστική ειρωνεία, ανατρέχοντας στα ήθη της Αθηναϊκής πολιτείας ότι αυτό που του ζητήθηκε είναι να συντάξει επιστολή όχι να δημιογήσει ώστε να πρέπει να έχει συμπληρώσει τα σαράντα του χρόνια για να δικαιούται να το κάνει¹²⁰. Άλλωστε, καταλήγει με συγκатаβατικότητα, για να τον αποπλίσσει και να τον φιλοτιμήσει, οι νέοι ρήτορες έχουν αποδειχθεί λαλίστεροι, σφύζουν από ζωντάνια και φιλοδοξία, ενώ οι γέροι έχουν χάσει και τα δύο και η όποια πολυ-λογία τους θεωρείται μωρολογία ή κομπασμός.

Η αλληλογραφία, παρά τον κόπο που απαιτούσε η σύνταξη επιστολών, και η ανάγνωση βιβλίων παραμένουν για τον Χωνιάτη οι πιο προσφιλείς και παρήγορες ασχολίες του (*οὐκ εἰς κόρον τὴν ἀπὸ τῶν βιβλίων τροφήν καὶ ψυχαγωγίαν ἔλκομεν*), όταν υπέργηρος πια και άρρωστος αποσύρεται, μετά το 1217, στη μονή Ιωάννου του Προδρόμου στη Μενδενίτσα, κοντά στις Θερμοπύλες. Ο επίσκοπος Κερκύρας Γεώργιος Βαρδάνης και παλαιός μαθητής του, σε ανταπόδοση για τη μόρφωση που είχε

119. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 112, 182.51-67.

120. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 114, 189.19-20: *μη γάρ ἐπὶ δημιογίαν προκαλούμεθά σε, ἵνα τὸ μὴ ἐπιβῆναί πω τεσσαρακονταετίας προβαλῆ πρὸς παραίτησιν*. Στους αρχαίους Αθηναίους απαγο-ρευόταν δια νόμου να δημιογοῦν ή να δικηγοροῦν, αν δεν είχαν συμπληρώσει το τεσσαρακοστό έτος της ηλικίας τους, βλ. Scholia in Arisrophanem, Commentarium in *Nubes*, 530c.2: *νόμος ἦν μὴ εἰσελθεῖν πινὰ καὶ εἰπεῖν μὴπω πληρώσαντα μ' ἔτη*. Ανάλογοι ηλικιακοί περιορισμοί δεν είναι γνωστοί για τους βυζαντινούς ρήτορες, ενώ ο όρος *δημιογία* στα βυζαντινά κείμενα δηλώνει την κάθε δημόσια ομιλία.

λάβει (*ἡ τῶν θρηπητρίων ἀντιπελάργωσις*), φροντίζει να προμηθεύεται και να στέλνει στον γηραιό του δάσκαλο κάποια βιβλία από τη βιβλιοθήκη του μητροπολίτη στην Αθήνα, που είχε περιέλθει στα χέρια των Λατίνων¹²¹, ενώ από τον επίσκοπο Ευρίπου, Θεόδωρο, ο Χωνιάτης ζητεί να του επιστρέψει το βιβλίο του Θεοφύλακτου Αχρίδας με τα σχόλια στις επιστολές του Αποστόλου Παύλου, που ο ίδιος το είχε αντιγράψει, ευελπιστώντας να το έχει για παρηγοριά στα γεράματά του (*ὅπερ μεταγράψας ἴδιαις χερσὶν ἤλπιζον ἐν γήρει παραμυθίαν ἔχειν*)¹²².

Όσο περνούν τα χρόνια η σύνταξη επιστολῶν γίνεται για τον Χωνιάτη ὄλο και πιο ἐπώδυνη δοκιμασία, ὡπως μαρτυρεῖ το περιεχόμενό τους, ὅπου αποτυπώνεται η κακή σωματική και ψυχική του κατάσταση. Χαρακτηριστική είναι η ἐπιστολή προς τον νεοδιορισθέντα επίσκοπο Νέων Πατρῶν Μεσοποταμίτη ἢ Κοστομήρη, που ζητεί ἀπὸ τον μητροπολίτη να τον συνδράμει με την πείρα του σε ζητήματα που τον απασχολούν:

«Εἶμαι σαν γέρικη βαλανιδιά, κατάξερη, χωρίς καθόλου φύλλωμα, με σώμα ζαρωμένο και βαρύ που μετὰ βίας κινεῖται, με νου νωθρό και νεφελώδη και ἀνίκανος να αρθρώσω λόγο. Το γήρας και οι ἀλλεπάλληλες ἀρρώστιες δεν κατέκλυσαν το φθαρτό το σώμα μόνο, ἐφθειραν και τις ψυχικές μου δυνάμεις, ὡστε και το πολύτιμο μυαλό, που κάνει ἐμὰς τους ἀνθρώπους εἰκόνες του θεοῦ, κινδυνεύει να στερέψει και να παύσει να υπάρχει, ἀφού αυτά που ἔχει ἤδη μάθει τα λησμονεῖ και ὅσα δεν ἔχει ἀκόμη προσλάβει δύσκολα τα μαθαίνει»¹²³.

Ανάλογο είναι και το περιεχόμενο της σύντομης, ἀπαντητικής του ἐπιστολῆς προς τον κοσμικό Νικηφόρο Βεριβόη, που χρειάζεται τη συμπάρασταση του μητροπολίτη:

«Ζητεῖς φίλε μου, να σου γράψω για τις ἀρρώστιες μου, ὡστε να βρεῖς παρηγοριά για τις δικές σου συμφορές» του γράφει. «Μάθε ὅτι θα χρειάζοταν να γράψω ὀλόκληρη τραγωδία για να διηγηθῶ λεπτομερῶς την ἀρρώστια μου. Ὅσο για την παρηγοριά που ζητεῖς, μα και ἐγὼ ο ἴδιος χρειάζομαι ἀλλοῦς να με παρηγορήσουν. Το μνημονικό και η ἰκανότητά μου να ἀρθρώνω λόγο ἔχουν παντελῶς χαθεῖ. Με το ζόρι καταπάνομαι να ἀπαντήσω στα ἀλλεπάλληλα γράμματα που μου στέλνεις, ἐπειδή, ὡς φαίνεται, νομίζεις πως εἶμαι ἐκεῖνος που ἤμουν παλιά. Δεν εἶμαι πλέον παρά η σκιά του εαυτοῦ μου (*εἶδωλον ἀμαυρόν*)¹²⁴. Μη θεωρεῖς, λοιπόν, ὅτι παραβλέπω και λησμονῶ την ἀγάπη σου, ἀλλά συγχώρησέ με»¹²⁵.

121. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 117, 196.17-43.

122. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 146, 239.29-36.

123. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 174, 279.17-27. Η ἐπιστολή χρονολογεῖται στο 1222, ἔτος διορισμοῦ του ἀποδέκτη της στην ἐπισκοπική ἐδρα Νέων Πατρῶν.

124. Δάνειο ἀπὸ την ΟΜΗΡΟΥ, *Ὀδύσσεια* δ, 824, 835.

125. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 177, 283.2-11.

Σύντομη και πιθανότατα η τελευταία του είναι επιστολή που απευθύνει στον Ευθύμιο Τορνίκη, όπου του ανακοινώνει ότι δεν θα του ξαναγράψει:

«Τα πάντα έχουν χαθεί, έχουν φθαρεί. Φαίνεται πως ο θεός δεν θεώρησε ότι τιμωρήθηκα αρκετά με την αφαίρεση του ιερατικού αξιώματός μου, την απομάκρυνσή μου από τον ιερό ναό και την τέλεση των θείων μυστηρίων, την αποκοπή μου από τον κλήρο του θεού, αλλά μου αφαιρέσε ακόμη και τον λόγο, τον μάρτυρα της ηλικίας και της πολύχρονης πείρας μου, και κατέληξα να μιλώ σχεδόν σαν νήπιο και να ψελλίζω και να μην μπορώ να στέλνω σε αυτούς που με αγαπούν τον χαιρετισμό μου. Ζητώ να με συγχωρήσετε που δεν σας γράφω, τα νέα μου θα σας τα φέρνουν όποιοι από τους εδώ έρχονται στη Χαλκίδα»¹²⁶.

Το γήρας και οι αρρώστιες ταλαιπωρούν εξίσου τους δύο μητροπολίτες. Ο τρόπος που τα αντιμετωπίζουν, όπως αποτυπώνεται στις επιστολές τους, ποικίλλει ανάλογα με τον σκοπό της σύνταξης της κάθε επιστολής και, προφανώς, σε συνάρτηση με τις διακυμάνσεις της φυσικής και ψυχικής τους κατάστασης. Όλες περιέχουν από ένα επιμέρους αίτημα, αναγόμενο στο μείζον αίτημα για κατανόηση, συμπάρασταση και υποστήριξη, είτε ηθική είτε υλική.

Την κατανόηση του ηγεμόνα της Ηπείρου, που επιμένει να τον ταλαιπωρεί με μετακινήσεις σε διάφορα σημεία της επικράτειάς του, ζητεί ο Απόκαυκος και δεν διστάζει να διαμαρτυρηθεί και εντονότερα, όταν ο Θεόδωρος δεν πείθεται για την ειλικρίνειά του σχετικά με τη σωματική του αδυναμία. Την υλική του υποστήριξη διεκδικεί, επίσης, όταν άδικα αποστερήθηκε το πολύτιμο για τη συντήρηση του γηρασμένου οργανισμού του λάδι και ζητεί την ανάκτηση του ελαιώνα του. Από τους κληρικούς της δικαιοδοσίας του απαιτεί να φροντίζουν να μη τον επιβαρύνουν με επιπλέον έγνοιες. Κατανόηση και σεβασμό αναμένουν και οι δύο μητροπολίτες από τους νεότερους, ζητούν την επιείκειά τους για την πνευματική τους αποδυνάμωση και διεκδικούν το ενδιαφέρον και τη φροντίδα τους ως «αντίδωρο» για τα όσα τους έχουν προσφέρει. Η απώλεια εκ των πραγμάτων της ανεξαρτησίας τους πληγώνει την αξιοπρέπειά τους και αναζητούν παρηγορία στη συντροφική αλληλεγγύη των συνομηλίκων τους.

Στα αιτήματα αυτά η απάντηση εκ μέρους της κοινότητας δεν είναι πάντοτε θετική και συντονισμένη με τη χριστιανική ηθική, που ορίζει τον σεβασμό και τη φροντίδα των ηλικιωμένων. Η δυσπιστία του Θεόδωρου Κομνηνού στην ειλικρίνεια του Απόκαυκου και η αφαίρεση του ελαιώνα του δεν είναι ενδείξεις της βασιλικής πρόνοιας που προσδοκά ο μητροπολίτης. Οι κληρικοί της συνόδου που συζήτησε την υπόθεση του Βαρδάνη, μολονότι υποχρεώθηκαν να συμβιβαστούν με την πρόταση του ιεραρ-

126. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Επιστολαί*, αρ. 176, 282.6-16.

χικά ανώτερου μητροπολίτη, μόνο σεβασμό δεν έδειξαν στο πρόσωπό του· του συμπεριφέρθηκαν περιφρονητικά και του δήλωσαν απερίφραστα ότι τον θεωρούν άχρηστο. Η συμπεριφορά του διακόνου Πιστόφιλου, που με πρόσχημα τη νεαρή του ηλικία δεν έγγραφε επιστολή στον Χωνιάτη, δείχνει ότι συχνά οι νέοι άνθρωποι, όταν γίνονταν ανεξάρτητοι και αυτάρκεις, βαριούνταν τους ηλικιωμένους και τις φλυαρίες τους και προτιμούσαν να τους αγνοούν.

Οι ηλικιωμένοι, που κατείχαν θέσεις είτε στην εκκλησιαστική διοίκηση, όπως οι δύο γηραιοί μητροπολίτες, είτε στη δημόσια διοίκηση δεν ήταν σπάνιοι, αφού, με εξαίρεση τον στρατό¹²⁷, δεν υπήρχε νομοθετική ρύθμιση για υποχρεωτική έξοδο από την υπηρεσία λόγω ηλικίας και η θητεία στους δύο βασικούς αυτούς τομείς απασχόλησης διαρκούσε όσο το επέτρεπαν οι σωματικές και πνευματικές δυνάμεις κατά περίπτωση. Με τον τρόπο αυτόν ο εργασιακός χώρος, όπου συνυπήρχαν άνθρωποι όλων των ηλικιών, αποτελούσε κεντρικό πεδίο αντιπαράθεσης των γεροντότερων με τους νεότερους και τα όσα συνέβαιναν εκεί είναι διαφωτιστικά τόσο για τη συμπεριφορά και τις διεκδικήσεις των ηλικιωμένων όσο και για την αντιμετώπισή τους από τους άλλους.

Ενδιαφέρον από την άποψη αυτή έχει η μακροσκελής επιστολή που απύθηνε ο Χωνιάτης στον σακελλάριο Φωκά¹²⁸, τα πρώτα χρόνια της θητείας του στην ηγεσία της μητρόπολης Αθηνών¹²⁹, —ήταν τότε μεταξύ σαρανταπέντε και πενήντα ετών— και περιέχει την απάντηση του μητροπολίτη προς τον γέρο και τυφλό υφιστάμενό του, που διαμαρτύρεται και τον ψέγει και προσωπικά, επειδή δεν είχε προκριθεί για το αξίωμα του σκευοφύλακα¹³⁰. Κατά τους ισχυρισμούς του σακελλάριου, αδικώς είχε δοθεί μεγάλη βαρύτητα στην αναπηρία του, αφού και συνηθισμένο φαινόμενο ήταν και θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί με την τοποθέτηση κοντά του ενός βοηθητικού υπαλλήλου για τη διενέργεια των καθηκόντων της διακονίας του· αντίθετα, η λογιόσύνη, το

127. Βλ. παραπάνω, 152-153.

128. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 21, 27-30.

129. Η θητεία του Χωνιάτη στη μητρόπολη Αθηνών άρχισε το 1182. Κατά τη Φωτεινή Χ. ΚΟΛΟΒΟΥ (*Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολή στη μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν* [Πονύματα 2], Αθήνα 1999, 131-132), η ακριβής χρονολόγηση της επιστολής, η οποία πρέπει να συντάχθηκε επί της πατριαρχείας του Βασίλειου Καματηρού (Αύγ. 1183 – Φεβρ. 1186), δεν είναι δυνατή.

130. Ο σκευοφύλακας ήταν ο υπεύθυνος για τη φύλαξη των ιερών σκευών, των λειτουργικών βιβλίων και ενδυμάτων της μητρόπολης. Πρόκειται για διακονία περιβλεπτή και τα ονόματα των σκευοφύλακων συχνά μνημονεύονταν στα χαράγματα (graffiti) του Παρθενώνα. Για το αξίωμα του σκευοφύλακα βλ. J. DARROUZÈS, *Recherches sur les Ὀφφίκια de l'église byzantine*, Παρίσι 1970, 312-318· βλ. και Judith HERRIN, *Realities of Byzantine Provincial Government; Hellas and Peloponnesos, 1180-1205*, *DOP* 29, 1975, 253-284, ιδιαίτερα 262.

γήρας και η σειρά του στη ιεραρχία, προσόντα που του έδιναν άνετα το προβάδισμα για την απόκτηση του ανώτερου αξιώματος, θεωρεί ότι είχαν παραγνωρισθεί¹³¹.

Η απάντηση του Χωνιάτη είναι οργισμένη και καυστική. Ανασκευάζει ένα προς ένα τα επιχειρήματα του σακελλάριου, τον ειρωνεύεται για την ανύπαρκτη λογισσύνη του, αφού ουσιαστικά ήταν απαίδευτος χωρίς καμία επίδοση ούτε στη «θύραθεν» ούτε στην ημετέρα γνώση, και τον προκαλεί να αποδείξει σε τί ακριβώς το γήρας του τον έχει κάνει σοφότερο και πιο έμπειρο από τους νεότερους του¹³². Τον μέμφεται για πλεονεξία, γιατί επιθυμούσε στην ηλικία του και στην κατάστασή του να αποκτήσει το ανώτερο αξίωμα, μολονότι δεν ήταν σε θέση να αναλάβει μαζί με την τιμή και τις πρακτικές του υποχρεώσεις, και του δηλώνει ότι η μητρόπολη δεν είναι διατεθειμένη να διακινδυνεύσει την ασφάλεια των πολύτιμων σκευών της, εμπιστευόμενη τη φύλαξή τους σε άνθρωπο γέροντα και τυφλό¹³³. Για το ζήτημα της αναπηρίας του τον παραπέμπει στους θείους κανόνες, που απαγορεύουν την απονομή αξιωμάτων σε κωφούς και τυφλούς, ώστε να μην παρεμποδίζονται οι λειτουργίες της Εκκλησίας¹³⁴. Τέλος, του επισημαίνει ότι το γήρας που επικαλείται ως κριτήριο προτεραιότητας δεν ισχύει, αφού και στη Μεγάλη Εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη, κατά την ανάθεση των διακονιών, συμβαίνει να προτιμώνται οι νεότεροι από τους γεροντότερους (*κατὰ τὸ ἀνεστηλωμένον ἐκεῖσε νεαρὸν θέσπισμα*)¹³⁵ και η επιλογή γίνεται αξιοκρατικά (*πρὸς τὸ λυσιτελὲς ἐκάστη διακονία τοὺς ἰκανωτέρους ἢ ἄλλως ἀξιωτέρους δοκιμάζουσα*) και όχι με βάση την ηλικία ή τον βαθμό στην κλίμακα της ιεραρχίας.

Η συμπεριφορά του σακελλάριου Φωκά, που ο Χωνιάτης τη χαρακτηρίζει θρασεΐα (*τίς ἢ τοσαύτη θερμότης καὶ τόλμα, ἵνα μὴ λέγω θρασύτης παράβολος;*) και που δεν θα πρέπει να ήταν ασυνήθιστη, δείχνει ότι ατάλαντα ή/και μειονεκτικά ηλικιωμένα άτομα διεκδικούσαν να τους αναγνωρισθεί το συμβατικό προβάδισμα της πρεσβυτικής

131. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 21, 27.8-9: *παρεώραται, ὡς ᾤθης, καὶ λόγος καὶ γῆρας καὶ βαθμός.*

132. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 21, 27.24-28: *εἰ ἔχεις τι λέξαι δι' ἐμπειρίαν τῶν νέων σοφώτερον, γυμνώθητι ῥακέων καὶ δείξον οἷαν ἐπιγουνίδα τρέφεις, κακὴ τῆς καλῆς τὸ θέρος παράστησον· ἀλλ' οὐκ ἂν ἔχοις ἐπιδείξαι τι σοφόν· οὐκοῦν μὴ καυχάσθω ὁ κυρτός, φησὶν, ὡς ὁ ὀρθός.*

133. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 21, 29.63-66: *νῦν δὲ πῶς ἂν ἐπιστεύθης φυλακὴν ἱερῶν σκευῶν ἀνὴρ κλίνης τοῦ λοιποῦ καὶ γωνίας ἄξιος καὶ οὐκ οἶος τε ὦν σεαυτῷ χρῆσθαι, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ βαδίζειν τρία ποδὸς βήματα τοῦ χειραγωγούντος δεόμενος.*

134. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 21, 30.101. 103: *κωφὸς δέ τις, φησὶν, ὦν καὶ τυφλὸς μὴ γενέσθω ἐπίσκοπος οὐκ' ὡς μεμιασμένος, ἀλλ' ἵνα μὴ τὰ ἐκκλησιαστικὰ παρεμποδίζοιτο.* ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΜΗΣ, 2, 100-101, Κανὼν 78.

135. Δεν μπόρεσα να διευκρινίσω το θέσπισμα που επικαλείται ο Χωνιάτης.

ηλικίας ως προσόν ανταγωνιστικό, ώστε να αναρριχηθούν και να ικανοποιήσουν τις φιλοδοξίες τους, υποσκελίζοντας τους νεότερους.

Την παρουσία ηλικιωμένων και τη συμπεριφορά τους στη δημόσια διοίκηση, στο περιβάλλον των ασκητών και των δικαστικών υπαλλήλων, σχολιάζει και ο Μιχαήλ Ψελλός¹³⁶, διακεκριμένο διοικητικό στέλεχος, από προσωπικές του εμπειρίες κατά τη διάρκεια της μακράς σταδιοδρομίας του σε διάφορες θέσεις.

Ο Ψελλός περιγράφει την υπηρεσία των ασκητών, όπου σε πολύ νεαρή ηλικία εργάστηκε και ο ίδιος, με τα μελανότερα χρώματα: «Το πλήθος των εγγράφων ήταν υπερβολικά μεγάλο, ώστε να μην προλαβαίνει κανείς ούτε το κεφάλι να σηκώσει για να πει ή να φάει κάτι, ή για να ξεπλύνει τους ιδρώτες που το μούσκευαν και κατρακυλούσαν στο μέτωπο. Και η κατάσταση επιδειωνόταν καθημερινά και από τον συνεχώς αυξανόμενο φόρτο εργασίας και από την κακία των προϊσταμένων, σε σημείο απελπισίας, αφού η βασιλική πρόνοια δεν έφθανε ως εκεί. Επιστέγασμα του δυσβάστακτου αυτού κλίματος ήταν ο ανταγωνισμός μεταξύ των ασκητών, που από αλαζονεία και φιλοδοξία και χωρίς καμία λογική βάση διεκδικούσαν ο καθένας για τον εαυτό του το πρωτείο σε ό,τι θεωρούσε ότι υπερτερεί. Άλλος στην ταχυγραφία, άλλος στη γνώση, άλλος στη σωματική ρώμη και την επιδεξιότητα στην πάλη, άλλος στην ευστροφία της γλώσσας, άλλος στη βωμολοχία και τη χυδαιότητα, άλλος στα χρόνια. Και όσοι δεν είχαν προτερήματα ανταγωνίζονταν για τις αρνητικές τους επιδόσεις, την πολυπραγμοσύνη και την ακατάσχετη φλυαρία. Στο αγώνισμα συμμετείχαν και ο γέρος Φασουλάς και ο αρχαιότερος ασκητής Αχυράς, που, αντί να μεσολαβούν διαιτητικά και κατευναστικά, τιμώντας την ηλικία τους, το λίγο τους μυαλό τους έκανε εξίσου εριστικούς με τους υπόλοιπους: εξαπέλυαν ύβρεις ο ένας στον άλλον και έβγαζαν στα φόρα τα προσωπικά τους. Όλοι ανεξαιρέτως, νέοι, γέροι, συνετοί και γνωστικοί αλληλοβρίζονταν. Και όταν κάποιος αποκάλυψε ηλικιωμένο σύντροφό του *άνοπτον γέροντα*, εκείνος εκμανείς του ανταπέδωσε στο πολλαπλάσιο την ύβρι με αποτέλεσμα να εισπράξει κύπημα με σιδερένια γροθιά και κλοτσιά στα νεφρά».

Τελείως διαφορετική ήταν η περίπτωση του ηλικιωμένου κριτή του Οψικίου Ζωμή, που ζήτησε τη μεσολάβηση του Ψελλού ως καταξιωμένου πλέον υπαλλήλου της βασιλικής αυλής, ώστε να πεισθεί ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος να τον απαλλάξει από τα καθήκοντά του, γιατί είχε υπηρετήσει πολλά χρόνια στην ίδια θέση και είχε προβλήματα υγείας και γιατί ήθελε να αποσυρθεί πια για να ξεκουραστεί και να μονάσει. Μάταια ο Ψελλός υποστήριξε το αίτημά του στον αυτοκράτορα. Τα σπάνια προσόντα του Ζωμή, το ήθος, η ολιγάρκεια, η επιδεξιότητα και η αποτελεσματικότητά του τον κρατούσαν δέσμιο στη θέση που είχε ταχθεί να υπηρετεί. Ο αυτοκράτο-

136. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, {*Ανεπίγραφος, περι ασκητών*}, *MB*, Ε', αρ. 13, 248-253.

ρας δεν σκόπευε να στερηθεί τις πολύτιμες υπηρεσίες του· ήθελε να αξιοποιήσει τον κριπή του Οψικίου όσο γινόταν περισσότερο, ώς τα βαθειά του γεράματα¹³⁷.

Τη μακροζωία του υπέργηρου επισκόπου Ευρίπου σχολιάζει με περιπαικτική διάθεση, αλλά και με συμπάθεια ο Ψελλός σε επιστολή του προς τον επίσκοπο Κυζίκου, εξαιτίας της μακροχρόνιας κατοχής της επισκοπικής έδρας από τον υπερήλικα¹³⁸. Ο ίδιος σημειώνει ότι είχε δει τον Ευρίπου πριν από μερικές τετραετίες (*πρὸ ἐνίων ὀλυμπιάδων*) και ήταν τόσο ρυτιδιασμένος ώστε τον είχε τότε θεωρήσει ετοιμοθάνατο. Να όμως, που είναι ακόμη ζωντανός! Φαίνεται ότι ο ράθυμος Χάρωντας τον έχει λησμονήσει. Και το μοναστήρι που ιδρύθηκε και πήρε το όνομά του μοιάζει να συμβολίζει την *παλιγγενεσία* του. Οι φήμες που κυκλοφόρησαν για τον θάνατό του διαψεύστηκαν και αυτός, συνεχίζει ευφρολογώντας ο Ψελλός, ζει ακόμη, όπως ο Τιθωνός, είναι ισχυρός όπως οι Γίγαντες, τρώγει όπως ο Ηρακλής, και μήπως γίνει και αθάνατος όπως οι Διόσκουροι ή μήπως πεθάνει και ξαναγεννηθεί όπως η Άλκηστις. Και καταλήγει καλοπροαίρετα: *ἀλλὰ ζήτω μὲν ὁ καλὸς γέρον ἐκεῖνος, καὶ ἐμοῦ γε ἔνεκα μὴ ἀποθάνοι ποτέ*.

Παρά το χιούμορ που χαρακτηρίζει τη διήγηση του Ψελλού, η επιστολή του υποδηλώνει ότι η παρατεινόμενη δέσμευση της επισκοπικής έδρας από τον μακρόβιο Ευρίπου είχε θέσει σε δοκιμασία την υπομονή των υποψηφίων διαδόχων του και είχε ευρέως συζητηθεί.

Κατανόηση για τα προβλήματα των ηλικιωμένων, αναξιοπαθόντων ομότεχνών του και την υποστήριξή του εκφράζει ο Ψελλός σε επιστολή προς τον πατριάρχη, που τη συνέταξε για λογαριασμό του φίλου του *μαΐστωρος τῶν Διακονίσσης*. Ο ηλικιωμένος διδάσκαλος που έχει αναλώσει τη ζωή του μελετώντας τα βιβλία και τους λόγους αισθάνεται σαν κλοτσοσκούφι, παραπεταγμένος και εγκαταλειμμένος στο άδοξο και θλιβερό του γήρας σαν σκευός άχρηστο, καταγέλαστος από όλους. Ο πατριάρχης αναγνωρίζοντας τη μεγάλη του μόρφωση τού έχει αναθέσει τη λειτουργία του εκπαιδευτήριου στην περιοχή τῶν *Διακονίσσης*, ώστε να προσπορίζεται τα προς το ζην αμειβόμενος για το διδακτικό του έργο από τους προσερχόμενους εκεί μαθητές. Εκείνος

137. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Τῷ κριπῇ τοῦ Ὀψικίου τῷ Ζωμῆ*, *ΜΒ*, Ε', αρ. 190, 483.9-20: *τοῦ δὲ βασιλέως, αὐτόθι σε καταμῆναι καὶ εἰ οἷόν τε ἐστὶ καὶ καταγῆρᾶσαι· αἰτίας δὲ εἶχε καὶ ἡ ἐκείνου ἀντιλογία, τῆς σῆς ψυχῆς τὸ εὐθές, καὶ τὸ μὴ δεῖσθαι πολλῶν, καὶ τὸ πρὸς τὰ συμπίπτοντα δραστικόν, καὶ τὸ περὶ τὰς πράξεις δεξιόν*. Η επιστολή που απύθυνε ο Ψελλός στον Ζωμή για να τον ενημερώσει για τη μεσολάβησή του στον αυτοκράτορα συντάχθηκε στο δεύτερο μισό του 1054, όταν ο συντάκτης της, ενώ είχε ήδη καρεΐ μοναχός και ετοιμαζόταν να αναχωρήσει για τον Όλυμπο της Βιθυνίας, ζούσε ακόμη στην Κωνσταντινούπολη, βλ. J. N. LJUBARSKIJ, *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού. Συνεισφορά στην ιστορία του βυζαντινού ουμανισμού*, Αθήνα 2004 (έκδοση 2η διορθωμένη και συμπληρωμένη), 155-156.

138. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Τῷ Κυζίκω*, *ΜΒ*, Ε', αρ. 30, 265-266.

όμως δεν είναι μαθημένος να εμπορεύεται έτσι τη διδασκαλία του, ενώ το σχολείο βρίσκεται πολύ μακριά από τον τόπο διαμονής του, ώστε η καθημερινή του μετακίνηση πεζή στην πρωτεύουσα από δρόμους δύσβατους και πολυσύχναστους να είναι ιδιαίτερα επίπονη και κοπιώδης για κάποιον συνηθισμένο να μένει στο σπίτι, σκυμμένος στα βιβλία του. Ζητεί λοιπόν από τον πατριάρχη να τον ανασύρει από τη μιζέρια και να τον προβιάσει, μεταθέτοντάς τον στο καλύτερο ίσως εκπαιδευτήριο της Κωνσταντινούπολης, στη σχολή του Αγίου Πέτρου, όπου η θέση του διδασκάλου έχει κενωθεί¹³⁹.

Το αποτέλεσμα του διαβήματος προς τον αυτοκράτορα με την επιστολή του Ψελλού παραμένει άγνωστο. Από το περιεχόμενό της, όμως, φαίνεται ότι τα προσόντα του γηραιού διδασκάλου δεν επαρκούσαν για να του εξασφαλίσουν τη μετάθεση που επιθυμούσε: χρειαζόταν και τη μεσολάβηση των υψηλά ιστάμενων φίλων του.

4.2 Το γήρας του ρήτορα «Μαγγάνειου Πρόδρομου» και η «εξασφάλισή» του στη μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων

*κἀμὲ καταμαγγάνευσον ἐν τῷ δωρήματί σου
καὶ θραῦσον τῆς ἐνδείας μου τὰ μάγγανα, δυνάστα,
καὶ λῦσον τὸ μὴκάνημα τὸ τῆς στενοχωρίας,
καὶ δώη Κύριος ἰσχύϊν τῷ κραταιῷ σου κράτει
πάντα τὰ μαγγανεύματα τῶν ἐναντίων θραῦσαι.
ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 3.59-63*

Με τη συμβατική ονομασία «Μαγγάνειος Πρόδρομος» είναι γνωστός ο ανώνυμος ρήτορας των μέσων του δωδέκατου αιώνα και συντάκτης της συλλογής των εκατό σαρανταοκτώ ποιημάτων, που περιέχεται στον Μαρκιανό κώδικα XI.22 υπό το όνομα Θεόδωρος Πρόδρομος¹⁴⁰.

139. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐπιστολὴ δοθεῖσα παρὰ τοῦ τινικαῦτα μαῖστωρος τῶν Διακονίσεως...*, ΜΒ, Ε', αρ. 162, 420-421. Για τη σχολή του Αγίου Πέτρου, βλ. P. LEMERLE, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 230-233.

140. Η άποψη που διατύπωσε πρώτος ο Σ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ('Ο Πρόδρομος τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικος XI.22, *VizVrem* 10, 1903, 102-163) ότι ο συγγραφέας των ποιημάτων του Μαρκιανού κώδικα δεν είναι ο Θεόδωρος Πρόδρομος και που έκτοτε συζητήθηκε επανειλημμένα υιοθετείται με πειστικά επιχειρήματα από την Elizabeth και τον Michael Jeffreys, οι οποίοι, όπως είναι γνωστό, ασχολούνται συστηματικά εδώ και μία δεκαετία με το έργο του ανώνυμου ρήτορα και προετοιμάζουν την έκδοση των ποιημάτων του βλ. M. JEFFREYS, «Rhetorical» Texts, στο Elizabeth JEFFREYS (εκδ.), *Rhetoric in Byzantium, Papers of the Thirty-fifth Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, University of Oxford, March 2001* [Ashgate], Hampshire 2003, 87-100, ιδιαίτερα, 87-88, σμ 1. Βλ. επίσης την περιγραφή του περιεχομένου του κώδικα από τον Ε. ΜΙΟΝΙ, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti*, τ. 3, Ρώμη 1973, 116-125

Η ονομασία «Μαγγάνειος» συνδέεται με τη μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο ανώνυμος συγγραφέας ζήτησε και τελικά πέτυχε να γίνει δεκτός ως αδελφατάριος εσωμονίτης¹⁴¹, όπως φαίνεται από τους δώδεκα έμμετρους λόγους που συντάξε για τον σκοπό αυτόν, στο διάστημα από το 1151/52 ως το 1156/59¹⁴². Οι λόγοι ανήκουν ως προς τη θεματολογία τους στη λεγόμενη «επαιτική ποίηση»¹⁴³ που άνθησε τον δωδέκατο αιώνα και απευθύνονται στους πάτρωνες του συγγραφέα¹⁴⁴, τον σεβαστοκράτορα Ανδρόνικο Κομνηνό και τη σύζυγό του Ειρήνη και τον αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό.

Η σεβαστοκρατόρισσα Ειρήνη, συζύγος του Ανδρόνικου, δευτερότοκου γιου του αυτοκράτορα Ιωάννη Κομνηνού, που πέθανε το 1142, ενώ μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη τη σορό του αδελφού του Αλέξιου¹⁴⁵, ήταν η τελευταία χρονολογικά και ίσως η πιο διάσημη γυναίκα πάτρων του δωδέκατου αιώνα – οι άλλες ήταν η Μαρία Αλανή, η Άννα Δαλασπηνή, η Ειρήνη Δούκαινα και η Άννα Κομνηνή¹⁴⁶ – και χρηματοδότησε έργα των σημαντικότερων από τους συγγραφείς της δεκαετίας 1140-1150, όπως του Θεόδωρου Πρόδρομου, του Ιωάννη Τζέτζη και του Κωνσταντίνου Μανασσή.

και, εν αναμονή της έκδοσης Jeffreys, την προσωρινή χρονολογική διάταξη των ποιημάτων του καταλόγου Μιονι από τον P. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge 1993, 494-500, την οποία και ακολουθώ.

141. Για τον θεσμό του αδελφάτου και τους αδελφατάριους, βλ. παραπάνω, σημ. 90.

142. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, εκδ. S. BERNARDINELLO, *Theodori Prodromi De Manganis* [Studi Bizantini e Neogreci 4], Παδούη 1972, 29-80. Οι έμμετροι λόγοι του «Μαγγάνειου» για το αδελφάτο, οι οποίοι στην έκδοση Bernardinello κατατάσσονται με συνεχή αρίθμηση από τον πρώτο έως τον δωδέκατο, στον κατάλογο Μιονι και την αγγλική του απόδοση από τον MAGDALINO (ό.π.) φέρουν τους αριθμούς: 61, 62, 30, 18, 19, 5, 14, 16, 36, 37, 40, 11.

143. Βλ. R. BEATON, *The Rhetoric of Poverty: The Lives and Opinions of Theodore Prodromos*, *BMGs* 11, 1978, 1-28.

144. Για τη φύση της πατρωνείας κατά τον δωδέκατο αιώνα, βλ. Margaret MULLETT, *Aristocracy and Patronage in the Literary Circles of Comnenian Constantinople*, στο M. ANGOLD (εκδ), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries* [BAR International Series 221], Οξφόρδη 1984, 173-201 και ιδιαίτερα 180-182, όπου διασαφηνίζεται ότι η σχέση του εργαζόμενου συγγραφέα με τον εργοδότη πάτρωνα δεν ήταν δεσμευτική. Περιλόμβανε την κατ' αποκοπίν ανάθεση ενός έργου από τον πάτρωνα σε ανεξάρτητο συγγραφέα της επιλογής του και ο κάθε συγγραφέας, προκειμένου να εξασφαλίσει τα προς το ζην, είχε την ευχέρεια να εργάζεται για περισσότερους από έναν πάτρωνες, αλλά και να τους παρέχει και άλλες εκτός της συγγραφικής εργασίας υπηρεσίες.

145. Βλ. K. ΒΑΡΖΟΣ, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, τ. 1 [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ μελέται 20α], Θεσσαλονίκη 1984, αρ. 76.

146. Για τις γυναίκες πάτρωνες τον δωδέκατο αιώνα, βλ. Barbara HILL, *Imperial Women in Byzantium 1025-1204. Power, Patronage and Ideology*, Λονδίνο 1999, 169-180.

Ο «Μαγγάνειος», σύμφωνα με όσα εξιστορεί στους δύο πρώτους λόγους, είχε εργαστεί για λογαριασμό της Ειρήνης και του συζύγου της επί δώδεκα ολόκληρα χρόνια αμειβόμενος πλουσιοπάροχα¹⁴⁷. Έχει όμως πια κουραστεί και γεράσει, ενώ το πολύ υγρό κλίμα του τόπου διαμονής του – πιθανότατα της Φιλιππούπολης, όπου η Ειρήνη φαίνεται ότι είχε στην κατοχή της γαίες και είχε ίσως αναθέσει στον συγγραφέα τη διαχείρισή τους¹⁴⁸ –, έχει κλονίσει και την υγεία του¹⁴⁹. Επιθυμία του πλέον είναι να επιστρέψει με τη συναίνεση των εργοδοτών του στην Κωνσταντινούπολη και να συνεχίσει από εκεί τη συνεργασία μαζί τους¹⁵⁰. Επικαλείται λοιπόν τη γενναιοδωρία της σεβαστοκρατόρισσας και της ζητεί να τηρήσει παλαιότερη υπόσχεση δική της και του συζύγου της ότι θα ασκήσει την επιρροή της, ώστε να του δωρηθεί αδελφότο στη μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, όπου και θα μπορέσει πλέον να νοσηλευτεί και να γηροκομηθεί¹⁵¹. Ως επιβράβευση για τη γόνιμη και μακροχρόνια συνεργασία μαζί της, διεκδικεί δικαιωματικά από την πάτρωνά του την άμεση ικανοποίηση του αιτήματός του, που είναι αναμενόμενη όχι μόνο από τον ίδιο αλλά και κατά γενική ομολογία, ενώ η τυχόν απόρριψη ή η αναβολή του θα προκαλέσει και σχόλια ανεπιθύμητα, αφού θα δυσκολευτεί πολύ να τα αντικρούσει χωρίς να εκθέσει τους έως τότε χορηγούς και προστάτες του¹⁵².

Ο τρόπος που ο «Μαγγάνειος» διατυπώνει την αξίωσή του, επικαλούμενος ως δεδομένη και τη συμπαράσταση, πιθανότατα, ομοτέχνων του στην Κωνσταντινούπολη, αν δεν είναι μόνο περιαιτολογία για τη φήμη του ως έγκριτου συγγραφέα του αυλικού περιβάλλοντος, υποδηλώνει ότι οι συγγραφείς του δωδέκατου αιώνα, όσοι ασχολούνταν με τη συγγραφή επαγγελματικά και όχι με την ιδιότητα του κρατικού υπαλλήλου, του κληρικού ή του διδασκάλου, έτρεφαν βάσιμες ελπίδες ότι η μέριμνα για τη νοσηλεία και για ευπρεπείς όρους διαβίωσής τους κατά το γήρας ανήκε στους πάτρωνές τους. Μολονότι περιστασιακές, οι περιπτώσεις του Θεόδωρου Πρόδρομου και του Ιωάννη Τζέιτν, που ευεργετήθηκαν από τους πάτρωνές τους – ο πρώτος πιθα-

147. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 1.8, 34-44.

148. Βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, 136 και σημ.106, 349.

149. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 1.15-23, αρ. 2.20-30.

150. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 1.26-34.

151. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 2.31-36. Η μονή του Αγίου Γεωργίου ανήκε στο οικοδομικό συγκρότημα των Μαγγάνων που ίδρυσε ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος προς τιμήν της Σκλήραινας και περιλάμβανε το παλάτιο, τη μονή με τα παρατήματά της, νοσοκομείο, γηροτροφεία, πτωχοτροφεία, ξενώνες, ενώ στέγασε, γύρω στο 1047, και το διδασκαλείο των νόμων. Η μεγάλη οικονομική ακμή και αίγλη που γνώρισε το αυτοκρατορικό αυτό ίδρυμα ως το τέλος του ενδέκατου αιώνα μειώθηκε σημαντικά στη συνέχεια, βλ. LEMERLE, *Cinq études*, 273-283. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, St. George of Mangana, Maria Sklerena, and the «Malj Sion» of Novgorod, *DOP* 34-35, 1980-1981, 239-246, ιδιαίτερα 241-243.

152. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 2.53-71.

νότατα από την Άννα Κομνηνή και διέμενε στο διευρυμένο, αναδιοργανωμένο και προικοδομημένο από τον πατέρα της «Ορφανοτροφείον» του Αποστόλου Παύλου¹⁵³, και ο δεύτερος στεγάστηκε σε κελί και σπιζόταν στη μονή Παντοκράτορος, ίδρυμα του Ιωάννη Κομνηνού με οργάνωση και υποδομή για την υποδοχή ασθενών και γερόντων¹⁵⁴ –, είναι ενδεικτικές ότι ορισμένες τουλάχιστον φορές οι εργοδότες έτειναν πράγματι ευήκοον ους στις διεκδικήσεις των συγγραφέων τους και ανταποκρίνονταν στις προσδοκίες τους¹⁵⁵.

Οι περιπέτειες της ζωής της σεβαστοκρατόρισσας, μετά τον θάνατο του συζύγου της και την ανάρρηση στον θρόνο του Μανουήλ Κομνηνού, δεν της επέτρεψαν να ικανοποιήσει το αίτημα του συγγραφέα της. Περιήλθε σε δυσμένεια, φυλακίστηκε επανειλημμένα στο Μεγάλο Παλάτιο, τα Πριγκιπόννησα, τις Βλακέρνες και τη μονή Παντοκράτορος, εξορίστηκε στη Σόφια και πέθανε μία περίπου δεκαετία μετά τον σύζυγό της, γύρω στο 1152¹⁵⁶.

Οι άλλοι δέκα έμμετροι λόγοι του «Μαγγάνειου» με αίτημα τη χορήγηση του αδελφάτου συντάχθηκαν στο διάστημα μεταξύ Μαρτίου/Απριλίου 1153 και 1156/1159 και ο συγγραφέας τους απευθύνει στον Μανουήλ ως εγκωμιαστής του αυτοκράτορα.

Ο εγκωμιαστικός και ο επαίτικός λόγος συνυφαίνονται στα ποιήματα του «Μαγγάνειου». Τα ανδραγαθήματα του αυτοκράτορα και οι αρετές του, η σωματική και ψυχική του ρώμη, τα πλούτη και η γενναιοδωρία του, που εξυμνούνται, ακολουθούνται από την περιγραφή της ένδειας και της σωματικής εξασθένησης του γηραιού εγκωμιαστή του, που δεν παραλείπει να υπογραμμίζει τη χρησιμότητα του έργου του για την προβολή της αυτοκρατορικής εικόνας και επιμένει στην αναγνώριση και τη δίκαιη ανταμοιβή του.

Διάχυτη, αλλά και ρητά δηλωμένη είναι η μέριμνα του συγγραφέα η ανάγνωση των ποιημάτων του όχι μόνο να προβληματίσει τον αυτοκράτορα, αλλά συγχρόνως και να τον διασκεδάσει, ώστε να τον προδιαθέσει ευνοϊκά σχετικά με το αίτημά του. Σε τρία από τα ποιήματά του κάνει ευθέως λόγο για την προσπάθειά του να διανθίσει τους λόγους του με *ἀστεῖα*, με πνευματώδεις διηγήσεις¹⁵⁷.

153. Βλ. LEMERLE, *Cinq études*, 233-235, 283-285, όπου γίνεται λόγος για την ανακαίνιση του «Ορφανοτροφείου» από τον Αλέξιο Κομνηνό, τον ρόλο του ως ιδρύματος κοινής ωφελείας καθώς και για την οικονομική του σημασία.

154. Βλ. την έκδοση του τυπικού της μονής Παντοκράτορος από τον P. GAUTIER, *Le typikon du Christ Sauveur Pantokrator*, *REB* 32, 1974, 1-145.

155. MAGDALINO, *Manuel I*, 349-350 και σημ. 112.

156. MULLETT, *Aristocracy and Patronage* (βλ. σημ. 144), 178; MAGDALINO, *Manuel I*, 344.

157. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, *Λόγος*, αρ. 5.13: *μάτην ἀστεῖοις ἔμιξα σπουδαίας παρακλήσεις* αρ. 9.61: *καὶ πάλιν εἰς παραψυχὴν ἀστεῖά σοι προσάγω* αρ. 12.153: *ἀστεῖα γὰρ κυδαίικα χαριεντίσσομαι σοι*. Πβ.

Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος που περιγράφει την έλλειψη σφρίγγους και το τέλος της νεότητάς του, παραλλάσσοντας τον δελφικό χρησμό που δόθηκε στον Ιουλιανό με την αναγγελία του τέλους του αρχαίου κόσμου: *ὁ Φοῖβος νῦν οὐκ ἐνεργεῖ, καλύβην γὰρ οὐκ ἔχει, / ἀλλ' οὐδὲ Δάφνης εὐπορεῖ θερμῆς βακκικωτάτης, / καρπογονεῖ δὲ τὰ πικρὰ κεράτια τοῦ γήρους· / καὶ νῦν ἐσβέσθη τὸ λαλοῦν καὶ τὸ κοχλάζον ὕδωρ*¹⁵⁸. Γνωρίζοντας, εξάλλου, την προτίμηση του Μανουήλ για την αστρολογία, που παρά τις αντιρρήσεις των θεολόγων είχε βρει πολλούς μιμητές μεταξύ των μελών της άρχουσας τάξης¹⁵⁹, επισημαίνει με διάθεση χιουμοριστική την αδυναμία των πλανητών να επηρεάσουν τη ζωή του, καθώς διανύουν τη ζωδιακή ζώνη της ουράνιας σφαίρας¹⁶⁰. Τα σχόλιά του για τα επιμέρους ζώδια, που γίνονται σε σχέση με το γηρασμένο του σώμα και τον ψυχισμό του, δεν ακολουθούν τη μελοθεσία, όπως παραδίδεται στα συγγράμματα της ερμητικής φιλοσοφίας¹⁶¹, αλλά παρωδούν ιδιότητες των ζωδίων, που συνδέονται με τη μορφή και τις συμβολικές τους ονομασίες:

«Ο Δίδυμος αρρώστησε, ο Ταύρος είναι ναρκωμένος, ο Τοξότης αργεί γιατί ο πόλεμος έπαυσε, ο τσουχτερός Σκορπιός δεν τον κρυφοδαγκώνει, ο Λέων ο ερωτικός

BEATON, *The Rhetoric of Poverty*, 24· P. MAGDALINO, *Byzantine Snobbery*, στο ANGOLD, *Byzantine Aristocracy* (βλ. σημ. 144), 70.

158. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.21-24. Τον δελφικό χρησμό παραλλαγμένο επί το βακχικότερον, όπως παρατηρεί και ο Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ (*Οἶνος ὁ βυζαντινός, Ὁ οἶνος σπὴν ποίηση*, τ. Β2, Αθήνα 1995, 312), χρησιμοποιεῖ ο «Μαγγάνειος» για τον ίδιο σκοπό και στον Λόγο, αρ. 2.24-28 προς τη σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη: *Ὁ ληνοβάτης Σειληνός ἔτι ληνὸν οὐκ ἔχει, / τὸν θύρσον ἀπεβάλετο, ψύχεται, μυρμηκίζει, / ἄλλος ἐξ ἄλλου γέγονεν ὁ σφύζων ἀνεμένως· / καὶ χαλαρὸς ὁ στάσιμος, καὶ χλιαρὸς ὁ λάβρος· / ὕδωρ μορμύρον οὐδαμοῦ, κέρσος ἢ Κασταλία*. Δεν αποκλείεται στην παρομοίωση του γηραιού συγγραφέα με τον ληνοβάτη Σειληνό να υποκρύπτεται ὄντως ο «Μαγγάνειος» ως επιστάτης ἀμπελώνων της σεβαστοκρατόρισσας στην περιοχή της Φιλιππούπολης, που ὅμως δεν φημιζόταν για την ποιότητα των κρασιών της, όπως σχολιάζουν σε ἐπιστολές τους ο Νικηφόρος Βασιλάκης και ο Γρηγόριος Αντίοχος· βλ. σχετικά, Α. ΚΑΡΡΟΖΕΛΟΣ, *Realia in Byzantine Epistolography X-XIIc.*, *BZ* 77, 1984, 26.

159. Την ἀπερίφραστα καταδικαστέα ἀπὸ τους θεολόγους αστρολογία ο Μανουήλ υποστήριξε με πόνημά του, στο οποίο ἔσπευσε να ἀπαντήσει με καυστικό ἀντίλογο ο ΜΙΧΑΗΛ ΓΛΥΚΑΣ, *Εἰς τὰς ἀπορίας τῆς Θεῆας Γραφῆς κεφάλαια*, ἐκδ. Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, τ. 1, Αθήνα 1906, 467-500· MAGDALINO, *Manuel I*, 377-382.

160. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.26-27: *ὁ κύκλος ὁ ζωδιακὸς οὐκ ἐνεργεῖ καθόλου, / τὸ δὲ τεταρτεμόριον ἐναπελείφθη μόνον*.

161. Βάση για την αστρολογική ιατρική αποτέλεσε η μελοθεσία, ο προσδιορισμός ἀπὸ τον Ερμῆ Τριμέγιστο της θέσης των μελών του ἀνθρώπινου σώματος σε σχέση προς τα ζώδια και τους ἀστέρες: Κριός—κεφαλή, Ταύρος—λαιμός, Δίδυμοι—2 βραχίονες και 2 χέρια, Καρκίνος—στήθος, Λέων—πλάτη και κοιλιά, Παρθένος—ομφαλός και ουροδόχος κύστη, Ζυγός—2 γοφοί, Σκορπιός—γεννητικά ὄργανα, Τοξότης—2 γλουτοί, Αἰγόκερος—2 γόνατα, Ὑδροχόος—2 γάμπες, Ιχθύες—2 πέλματα. Βλ. σχετικά Δ'ALVERNŸ, *L'homme comme symbole* (βλ. σημ. 5), 131-132.

μένει άπρακτος γιατί η φωτιά του έχει σβήσει τον Υδροχόο η πηγή τον άφησε ξεραμένο και τον Ιχθύ τον φίλυγρο τον προσπέρασε ακίνητο, ενώ η Παρθένος, γνωρίζοντας προ πολλού τη σωματική του κατάρρευση, τον περιγελά. Τώρα στα γεράματα, ο Ζυγός ισορροπεί, τώρα πια αγαπά το δίκαιο και τη σωφροσύνη, το βάδισμά του μοιάζει με του Καρκίνου· μόνο ο Κριός με τον Αιγόκερω κτυπιούνται ακόμη με τα κέρατά τους, το κύπημά τους όμως είναι άτονο μοιάζει με των νηπίων¹⁶²».

Με την κυκλική εναλλαγή των εποχών προσδιορίζει επίσης ο «Μαγγάνειος» την προχωρημένη ηλικία του. Παρομοιάζει τον εαυτό του με στάχυ ώριμο, έτοιμο για τον θερισμό, με δέντρο χωρίς καρπό που φυλλορροεί και είναι έτοιμο να πέσει. Το φθινόπωρο τον έχει πια πλησιάσει και ευελπιστεί να προλάβει να δει και τον χειμώνα¹⁶³ και δηλώνει ότι έχει ήδη διανύσει τα δύο τρίτα του κύκλου της ζωής του¹⁶⁴.

Ο «Μαγγάνειος» επείγεται να δει το αίμημά του να ικανοποιείται. Υπενθυμίζει στον αυτοκράτορα τη φθορά που το πέρασμα του χρόνου επιφέρει στον οργανισμό του ανθρώπου, στην υλική του υπόσταση, τη συγκροτημένη από τα τέσσερα στοιχεία που απαρτίζουν και το σύμπαν. Η ροή του χρόνου, που άλλοτε μετρούσε ευεργετικά στην οικοδόμηση του σώματός του, άρχισε τώρα να μετρά αντίστροφα και από *κτίστης* ο χρόνος έγινε *καταλύτης*¹⁶⁵. Το μήνυμα για τον χρόνο που κύλησε και κυλά και για την αβεβαιότητα του μέλλοντος φτάνει τώρα ως τα αφτιά του με φωνή υποβολέα: *και τάδε μοι προλέγοντος και τάδε προφωνούντος: «ό παρελθών παρόχηκεν, ό δ' ένεστώς έκρρει, / ό μέλλον έστιν άδηλος εις πόσον μέλλει μένειν / έγγυπιής του μέλλοντος τίς άρα γένοιπό σοι;»*¹⁶⁶. Ο *καταλύτης* χρόνος με τον πέλεκυ στο χέρι έχει αρχίσει από τη στέγη της οικοδομής, από την κεφαλή του να εκτελεί το έργο του της κατεδάφισης. Η όραση, η πρώτη και σπουδαιότερη από τις πέντε αισθήσεις, έχει ήδη αμβλυωθεί, ενώ οι βλεννογόνοι περιοχές της κεφαλής του φλεγμαίνουν και διοχετεύουν κομμάτια από ουσίες πικρές στο στόμα και τον οισοφάγο. Οι νεφροί έχουν πέσει, τα λυγισμένα πια γόνατα τον έχουν κάνει βραδυκίνητο. Το γήρας, οι ρυτίδες, τα λευκά μαλλιά και η πάρεση των οργάνων είναι ενδείξεις προφανείς, σάλπιγγες κοσμικές που ηχούν βροντερά το επικείμενο τέλος και δεν μπορεί να τις αγνοήσει τον προτρέπουν

162. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.28-42.

163. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.14-20.

164. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.25: *έξέλιπε τó δίμοιρον του χρονικού μου κύκλου.*

165. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.90-114: *ό γάρ τον όικον συνιστών έξ ύλης τετραστοίχου / και καλλωπίων τούς έντός θαλάμους της δεσποίνης, / ό χρόνος ό συμπληρωτής της πρώην εύκοσμίας, / ό κτίστης της κατασκευής και της οίκοδομής μου, / συναπαρτίσας τó κτισθέν έπαύθη και του κτίζειν.*

166. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.109-112: πβ. τη ρήση περί ρευστότητας του χρόνου του ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Έξαίμερος*, PG 29, στήλ. 13: *Ή ούχι τοιούτος ό χρόνος, ού τó μόν παρελθόν ήφανίσθη, τó δέ μέλλον ούπω πάρεσι, τó δέ παρόν πριν γνωσθίηναι διαδιδράσκει την αίσθησιν,*

να προετοιμάζεται, ώστε να είναι σε θέση να αντικρίσει τον δίκαιο και μακρόθυμο Κριπή¹⁶⁷. Ο φόβος τον έχει κατακλύσει και περιμένει τη σωτηρία από τη γενναιοδωρία του αυτοκράτορα και τη δωρεά του αδελφάτου. Παρομοιάζει τον Μανουήλ με τον Ωκεανό¹⁶⁸, που σύμφωνα με την κοσμολογική αντίληψη των Βυζαντινών περιζώνει την οικουμένη, με τον ποταμό Νείλο, που αρδεύει τη σιτοπαραγωγό Αίγυπτο, με τον Ευφράτη που ποτίζει και κάνει καρπερή τη γη της Περσαραβίας, με τον χρυσορρόα Πακτωλό¹⁶⁹, με τον Ασκληπιό και με τον γιο και κληρονόμο της τέχνης του Μαχάονα¹⁷⁰.

Κεντρική, όμως, θέση στους εγκωμιασμούς του «Μαγγάνειου» έχουν η εικόνα του αυτοκράτορα/ήλιου¹⁷¹ και εκείνη του αυτοκράτορα/ανακαινιστή. Και οι δύο αυτές ιδιότητες είχαν συνδεθεί με τη νεαρή ηλικία του Μανουήλ και είχαν αναδειχθεί ως βασικά θέματα της αυτοκρατορικής προπαγάνδας στα βασιλικά εγκώμια, που συντάχθηκαν με σκοπό να υποστηρίξουν την ανάρρησή του στον θρόνο σε βάρος του παρακαμφθέντα, πρεσβύτερου αδελφού του Ισαάκιου. Σύμφωνα με τον βασιλικό λόγο του Μιχαήλ Ιταλικού, που συντάχθηκε το 1143, ο νεαρός Μανουήλ είχε με θεία εντολή ανατείλει ως νέος ήλιος για να διαδεχθεί τον παλαιό και δύοντα αυτοκράτορα/ήλιο Ιωάννη και για να ανακαινίσει με τη νεανική του ρώμη το κράτος των Ρωμαίων¹⁷². Σύντομα, όμως, ο νέος αυτοκράτορας με τα ανδραγαθήματά του κατέκτησε αυτοδικαίως τη φήμη του ανακαινιστή, και ο χαρακτηρισμός αυτός αποσυνδέθηκε από την ηλικία του¹⁷³.

Ο «Μαγγάνειος» υμνεί τον Μανουήλ ως ήλιο κοσμικό, που θερμαίνει με τις ακτίνες του τους υπηκόους της αυτοκρατορίας, και τον καλεί να θερμάνει με τη δωρεά του αδελφάτου και το δικό του ψυχρό γήρας και να τον ανακουφίσει από την εξίσου παγε-

167. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.90-145.

168. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 3.5-6: *τὸν κοσμικὸν Ὀκεανόν, τὸν εὐεργέτην Νεῖλον / τὸν καταρδεύοντα ψυχὰς λιμῶν συντετηγμένους* και Λόγος, αρ. 3.51-53: *Ἐφράτης ἔφυς ποταμός, ἄνθρακας ἔχεις ξένους / οὐ μόνον σέλας βρῦοντας οὐδὲ φωτοβολοῦντας, ἀλλὰ καὶ φύσιν ζωτικὴν καὶ δύναμιν πλουτοῦντας*.

169. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.174-176: *ναὶ θησαυρὲ κενούμενε, ναὶ κοσμικὴ πλημμύρα, / Ὀκεανοῦ περιοχὴ κατάρδουσα τὸν κόσμον, / ναὶ χρυσορρόα Πακτωλέ, ναὶ χρυστομίμητέ μου*.

170. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 6.59-61: *μήπου θεὸς Ἀσκληπιὸς τῆς δωρεᾶς ὁ χάριτος; / μήπου Μαχάων μαχητὴς, τῶν νόσων ἀναιρέτης, / τὰ παρεϊμένα τῶν μελῶν εὐεργετῶν στηρίζει;*

171. Για τη μεταφορά του αυτοκράτορα/ήλιου, κληρονομιά ρωμαϊκή, εμπνευσμένη από τη Μιθραϊκή λατρεία του *Sol invictus*, που επιβίωσε ως το τέλος σχεδόν της βυζαντινής χιλιετίας, βλ. E. KANTOROWICZ, *Oriens Augusti*, *DOP* 17, 1963, 119-135.

172. ΜΙΧΑΗΛ ΙΤΑΛΙΚΟΣ, *Λόγος βασιλικὸς εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Μανουήλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον*, εκδ. GAUTIER (βλ. σημ. 17), 276.18-22, 278.26-279.4.

173. MAGDALINO, *Manuel I*, 435-436, 450-452.

ρή ανέχεια¹⁷⁴. Αργότερα, όταν ο αυτοκράτορας θα έχει βάλει την υπογραφή του στη δωρεά του αδελφάτου, τον ευχαριστεί και τον υμνεί ως ανακαινιστή και καινουργό δικό του, όπως και της βυζαντινής πρωτεύουσας, που την προασπίζει από τους εχθρούς της και τη λαμπρύνει:

«Απέφυγα, βλαστέ της πορφύρας, το κοκκινάδι της φυκιασιδωμένης γραίας χάρη σε σένα που με καλλώπισες με τα δικά σου ψιμίθια, όπως με δόρυ και με λόγχη συντρίβεις τους εχθρούς σου και κάνεις την παρηκμασμένη Νέα Ρώμη σου επάξια του ονόματός της, ακμαία και σφριγηλή· έχοντας αυτά τα φονικά σου όπλα για ξεσπίρες, λειαίνεις τις παλαιές ρυτίδες της, τις χαραγμένες από τα γηπατεία και τα πολλά τα χρόνια»¹⁷⁵.

Η προσδοκία της αυτοκρατορικής κορηγίας ταυτίζεται από τον «Μαγγάνειο» με εκείνη της καθολικής ανανέωσής του. Αναμένει η είσοδος του στα Μάγγανα με την ιδιότητα του αδελφατάρου να του αλλάξει άρδην την άθλια ύπαρξη και να τον επαναφέρει στη ζωή. Προσδοκά την ανάσταση· και ο καινουργός Μανουήλ, ως άλλος Χριστός τον Αδάμ, να τον μεταφυτεύσει στον παράδεισο των Μαγγάνων¹⁷⁶.

Το βασιλικό έγγραφο με την εντολή της δωρεάς του αδελφάτου, όταν έφθασε στα χέρια του «Μαγγάνειου», είχε για τον εγκωμιαστή του αυτοκράτορα θαυματουργό ισχύ. Σε ευχαριστήριο λόγο του προς τον Μανουήλ γράφει ότι η όρασή του ευθύς

174. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 3.39-40 και 46-48: *ἥλιος ἄνωθεν αὐγὰς πυροειδεῖς ἐκπέμπει / καὶ κάτωθεν ἀνθήλιος χρυσοειδὴς ἐκλάμπει / ... / τοῦτου τὴν θέρμην ἀγαπῶ τοῦ χρυσαυγοῦς ἡλίου / αὕτη περιθαλψάτω μου τὸ καταψύχον γῆρας, / ἥλιε Ῥώμης Μανουὴλ, φωτάρχα τῶν ἀστέρων* και αρ. 4.8-13: *τοῖς δ' αὖ Αὐσόνων ἄστρασι φωτάρχα φωτοβρύτα, πέμψον ἐκ τῶν βολίδων σου χρυσάκινα σπινθήρα / δυνάμενον τὸ ψύχος μου θερμαίνειν ἐπίσω, / μᾶλλον μὲν οὖν τὰ ψύχη μου· διτὰ γὰρ ἔχω κρύη, / τὸ μὲν καταπνεόμενος ὑπὸ πικρᾶς ἐνδείας, / τὸ δὲ καταψυκόμενος ἀπὸ ταλαιπωρίας.*

175. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 6.39-47: *ἐξέστην, πορφυρόβλαστε, τὸ φύκος τῆς πορφύρας, / τὸ τῆς γραδὸς ἐρυθρῆμα τῆς ἀνακαινισθείσης / τῆ τέχνη τῆ κομμωτικῆ τῶν ὧν ἐπιτριμμάτων / δι' ὧν ἐκτρίβεις δόρατι καὶ λόγχη τοὺς ἐχθροὺς σου, / τὴν δὲ γε παρακμάσασαν τὴν Ῥώμην σου τὴν νέαν / φερωνυμοῦσαν ἐκτελεῖς, ἀκμάζουσαν, σφριγῶσαν / αὐτοῖς σου τοῖς πολεμικοῖς καὶ φο[ι]νικοῖς ὄργανοις, / ξεσπῆρσιν ἀποχρώμενος τῶν παλαιῶν ρυτίδων, / ἃς ὁ μακρὸς ἐπῆνεγκεν ἀπὸ τοῦ γήρωος χρόνος.*

176. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 5.80-9: *ἀλλὰ σωτήρ, ἀλλὰ Χριστὸς φανεῖς ἐπιλαβοῦ μου / καὶ πάλιν ἀναμόρφωσον εἰς τὴν προτέραν θέαν, / καὶ παραδείσου δεῖξόν με φυτὸν ἐξηνηθημένον / καὶ δὸς μοι τὸ γεώργιον τῆς ἀρετῆς ἐγκαίρως / ... / ἐπίσχε, αὐτοκράτορ μου, ναὶ πρόσχε, καινουργέ μου, / ἀνακαινούργησον κάμῃ, καινούργησον καὶ τοῦτο, /.* Η παρομοίωση του Μανουήλ με τον Χριστό, του Μανουήλ με τον Ἐμμανουήλ, όπως σημειώνουν στους λόγους τους και ο ΜΙΧΑΗΛ ΙΤΑΛΙΚΟΣ (Λόγος βασιλικὸς εἰς τὸν βασιλέα κῆρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον, εκδ. GAUTIER [βλ. σημ. 17], 294.18-26) και ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ (W. HÖRANDBNER, *Theodoros Prodromos Historische Gedichte* [Wiener Byzantinistische Studien 11], Βιέννη 1974, αρ. 19, 312.73-79), είναι από τα χαρακτηριστικά θέματα της εικόνας που φιλοτεχνήθηκε για την προβολή του αυτοκράτορα· βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, 434-437.

αποκαταστάθηκε, ότι στέκεται πάλι καλά στα πόδια και βαδίζει απρόσκοπτα, ενώ το φορτίο του γήρατός του δεν τον καταπονεί πια¹⁷⁷. Ζητεί να ασπαστεί το βασιλικό χέρι και έναν προς ένα τους οκτώ σπονδύλους που απαρτίζουν τους τρεις δακτύλους του, τον μέσο, τον δείκτη και τον αντίχειρα, αυτούς που κράτησαν την πένα και υπέγραψαν τη σωτηρία του· τους επτά, γιατί δηλώνουν τον *εβδοματικόν* του βίου, που τον διήγε, ως ώφειλε, εργαζόμενος για την επιβίωσή του, και τον *όγδοο* σπόνδυλο, γιατί συμβολίζει τον *όγδοον*, τον μέλλοντα αιώνα¹⁷⁸.

Το έγγραφο, όμως, με την υπογραφή του Μανουήλ για τη χορήγηση του αδελφάτου, που έφερε την υγεία στο σώμα και πλημύρισε με ευφορία την ψυχή του εγκωμιαστί του, δεν είχε το προσδοκώμενο αποτέλεσμα. Η εντολή της δωρεάς παρέμεινε για αρκετό καιρό γράμμα κενό, χαρτί χωρίς αντίκρισμα στα χέρια του «Μαγγάνειου» και εκείνος συνέχισε να ζητεί από τον αυτοκράτορα την εκτέλεσή της.

Στο διάστημα που μεσολάβησε από την υπογραφή του εγγράφου της δωρεάς ως την υποδοχή του στα Μάγγανα, ο «Μαγγάνειος» απύθυνε και άλλους λόγους στον Μανουήλ, παραπονούμενος για αδικαιολόγητη χρονοτριβή¹⁷⁹, που την αποδίδει και στη δυστροπία του οικονομικού διαχειριστή της μονής, του μοναχού Κασσιανού¹⁸⁰. Ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον για τη σχέση του συγγραφέα με τον πάτρωνά του έχει το ανέκδοτο που ο «Μαγγάνειος» επιλέγει να διηγηθεί στον αυτοκράτορα για να του πει ότι το πολυπόθητο δώρο που παρέλαβε είναι άυλο, ασώματο¹⁸¹.

Το εύρημα του «Μαγγάνειου» είναι πνευματώδες αλλά και τολμηρό. Επικαλείται το γνωστό ενδιαφέρον του Μανουήλ περί τα ερωτικά¹⁸² και παρομοιάζει τον εαυτό του

177. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 6.50-99.

178. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 6.111-137.

179. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 8.107-109: *γράμμα λαβὼν ἐνόμιζόν ποτε λαβεῖν καὶ πρᾶγμα / καὶ δῶρον ἔχων ἔγγραφον ἐδόκουν ἔγγραφήναι / τῆ δέλτω καὶ τῷ κώδικι τῶν εὐεργετουμένων /*.

180. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 10.16, 50: *εἶπε τῷ παραβλέποντι τοῦ κράτους σου τὸ γράμμα /.../ καὶ πρόσταξον γενέσθαι μοι τὸ γράμμα σου καὶ πρᾶγμα /*. Στην κεφαλίδα του Λόγου, αρ. 10 αναγράφεται: *...μὴ πειθομένου τοῦ μεγάλου οἰκονόμου τῶν Μαγγάνων, τοῦ ἁγίου Κασσιανοῦ, τάξει με εἰς τὸ δωρηθέν μοι ἀδελφᾶτον...* Η μνεία του Κασσιανού ως μεγάλου οικονόμου των Μαγγάνων ξεκινάει, καθώς πρόκειται για τίτλο που απαντά τον ενδέκατο αιώνα, όταν η μονή του Αγίου Γεωργίου αποτελούσε ανεξάρτητο οικονομικό ίδρυμα, ελεγχόμενο από τον *μέγαν οἰκονόμον τοῦ Τροπαιοφόρου*, λειτουργῶ ἀνώτερο ιεραρχικά από τον νγούμενο της μονής. Με την αναδιοργάνωση όμως των οικονομικών υπηρεσιών από τον Αλέξιο Κομνηνὸ και τη συσπείρωση ὄλων των ευαγῶν ιδρυμάτων στη νέα υπηρεσία των *εὐαγῶν σεκρέτων*, βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)*, *TM* 6, 1976, 135-141.

181. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 7.

182. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 7.5-7: *καὶ τολμηρῶς ἐρωτικὸν παράδειγμα παράγω / τῷ βασιλεῖ μου τῷ χρηστῷ καὶ γαλπνῷ καὶ πράφω / τῷ τῶν ἐρώτων βασιλεῖ τῷ κεχαριτωμένῳ*. Για τον ερωτικό

με τον άνδρα που κινδύνεψε να καταστραφεί οικονομικά, προκειμένου να πείσει μία γυναίκα απαιτητική να κοιμηθεί μαζί του, αλλά τελικά αρκέστηκε στην ικανοποίηση που του προσέφερε η καθ' ύπνου οπτασία της και η ονειρώξη¹⁸³.

Μετά την υλοποίηση της αυτοκρατορικής εντολής, περί το 1156, ο «Μαγγάνειος» δεν κάνει ευκαιρία να δηλώνει την ευγνωμοσύνη του στον αυτοκράτορα. Τρία χρόνια μετά την είσοδό του στα Μάγγανα, ευχαριστεί και πάλι για τη δωρεά τον κηδεμόνα του, όπως τον ονομάζει¹⁸⁴, γιατί θεωρεί ότι ευτύχησε να λάβει το καλύτερο από οποιοδήποτε άλλο πολύτιμο δώρο, αφού το αδελφάτο είναι το μόνο που η ευεργετική του ισχύς ανακυκλώνεται κάθε χρόνο που περνά, εξασφαλίζοντάς του τη διαβίωση που επιθυμούσε για το υπόλοιπο της ζωής του: «το δώρο σου είναι ασφαλές, ουδόλως διαρρέει, / αναμένει, στηρίζει, ακμάζει, γηράσκει με τον δωρολήπτη, / λήγει και ξαναρχίζει, κυλά σαν άλλος Νείλος, / μιμείται την περιοδική άνοδο της στάθμης του ποταμού, / ακολουθεί την κυκλική διαδρομή του έτους, / και αν κάποτε σταθεί προσωρινά, πάλι τον δρόμο παίρνει. / ο χρόνος δεν μετακινεί το κραταίο σου δώρο, / μάλλον αυτός το συντηρεί / γιατί το δώρο το επίσης ο χρόνος το σφραγίζει / και ο χρόνος του είναι σύμμετρος με εκείνον του αποδέκτη / εκπνέει μαζί με το δικό του τέλος»¹⁸⁵.

Όταν ο «Μαγγάνειος» το 1151/52 ζητεί από τη σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη να τηρήσει την παλαιά υπόσχεσή της και να μεριμνήσει να του δωρηθεί αδελφάτο στη μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, αφού είχε εργαστεί για λογαριασμό της επί δώδεκα έτη, επικαλείται κόπωση και ασθένεια, οφειλόμενη στο γήρας του και τις κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής. Πιο συγκεκριμένη πληροφορία για την ηλικία του περιέχεται στον πρώτο λόγο που απύθυνε για τον ίδιο σκοπό προς τον αυτοκράτο-

Μανουήλ του «Μαγγάνειου Πρόδρομου», βλ. P. MAGDALINO, *Eros the King and the King of Amours: Some Observations on Hysmine and Hysminias*, *DOP* 46, 1992, 200-203.

183. Ο Λόγος, αρ. 7 σχολιάζεται από τον MAGDALINO, *The Literary Perception of Everyday Life in Byzantium* (βλ. σημ. 3), 36 και σημ. 50 ως ενδεικτικός του απελευθερωμένου και ζωντανού λόγου των συγγραφέων του δωδέκατου αιώνα σε αντίθεση προς τον τυποποιημένο και απρόσωπο λόγο των ομολόγων τους προγενέστερων εποχών.

184. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 12.1-10: *Ἦδη που τρίτον ἦνυσται, κλάδε παρφύρας ἔτος / ἀφ' οὐπερ προεκδέδωκα καὶ προσιώφλησά σοι / τὸν πρὶν εὐχαριστήριον ἐπὶ τῷ δώρῳ λόγον /.../ ἀλλ' ὄφλων πάλιν ἔσομαι καὶ νῦν εὐχαριστήσω / καὶ νῦν τὸν κηδεμόνα μου καὶ πάλιν ἐξυμνήσω*. Ο Λόγος, αρ. 12 χρονολογείται στο 1158.

185. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 12.21-31: *σοῦ δὲ τὸ δῶρον ἔστηκεν, ἀπορροὴν οὐκ ἔχει, / προσμένει, παραπέπνηεν, ἀκμάζει, συγγηράσκει, / λήγει καὶ πάλιν ἄρχεται, μιμείται Νεῖλον ἄλλον, / παραπλοῖ τὴν χρονικὴν ἀνάβασιν ἐκείνου, / τῷ κινουμένῳ κύκλῳ δὲ τοῦ χρόνου συγκινεῖται, / κἂν στῆ ποτε καὶ πρὸς καιρὸν, κατὰ καιρὸν κινεῖται. / χρόνος οὐ μεταίτησι τοῦ κράτους σου τὸ δῶρον, / ὑπὸ τοῦ χρόνου μᾶλλον δὲ στηρίζεται τὸ δῶρον / δῶρον καὶ γὰρ ἐπίσιον τῷ χρόνῳ βεβαιοῦται / καὶ συμμετρεῖται τὸ δοθὲν τῷ χρόνῳ τοῦ λαβόντος / καὶ συυτελεῖται χρονικῶς τῷ τέλει τοῦ παυθέντος*.

ρα Μανουήλ, το επόμενο έτος 1153, όπου δηλώνει ότι έχει ήδη διανύσει τα δύο τρίτα της ζωής του¹⁸⁶· θα πρέπει δηλαδή, τότε, να βρισκόταν στην πέμπτη δεκαετία του βίου του. Το διάστημα που μεσολάβησε από την αρχική διατύπωση του αιτήματός του στη σεβαστοκρατορίσσα, πριν από τον θάνατο του συζύγου της το 1142, ως την ικανοποίησή του, το 1156 περίπου, είναι μακρό και συνεπώς ενδεικτικό ότι η απόκτηση με αυτοκρατορική δωρεά αδελφάτου στα Μάγγανα, δεν ήταν στόχος εύκολος, όχι όμως και ανέφικτος. Ο «Μαγγάνειος», που προφανώς το γνώριζε και επιθυμώντας να εξασφαλίσει στέγη και τακτικό εισόδημα ισοβίως σε ένα από τα μεγαλύτερα ευαγή ιδρύματα της Κωνσταντινούπολης, στην παραθαλάσσια, κατάφυτη¹⁸⁷ και γειτονική στο Ιερό Παλάτιο μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, πολύ πριν φθάσει στο κατώφλι του γήρατος, ασχολήθηκε μεθοδικά και με επιμονή επί δεκαπέντε σχεδόν χρόνια και κατέληξε να τον πετύχει, όταν πια θα πρέπει όντως να ανήκε στην κατηγορία των γερόντων.

4.3 *Ευστάθιος Θεσσαλονίκης: η άποψή του για την ηλικία και το γήρας*

Η σύνδεση του κύκλου του ανθρώπινου βίου με την αέναη εναλλαγή των εποχών και η αντιστοιχία των φαινομένων της άνθησης, της καρποφορίας και του μαρasmus των φυτών με την εφηβεία, την ακμή και το γήρας του ανθρώπου αποτελεί κοινό τόπο, οσάκις γίνεται αναφορά στην ηλικία. Αντιπροσωπευτική μεταξύ πολλών άλλων είναι η ωραία περιγραφή της μητέρας του Μιχαήλ Ψελλού, που έσπευσε αμέσως μετά τον πρόωπο θάνατο της κόρης της να εγκαταλείψει τα εγκόσμια, να κόψει τα μαλλιά της και να φορέσει το τριβώνιο¹⁸⁸· και αυτά, σημειώνει στο εγκώμιο που συνέταξε για να την τιμήσει ο γιός της, όταν «ήταν ακόμη ακμαία και ανθηρή, με φύλλωμα ακόμη πλούσιο και πέταλα αρρυτίδωτα, ικανή ακόμη για νέα, τρυφερά βλαστάρια και για καρποφορία»¹⁸⁸.

Η παρομοίωση του οργανισμού του ανθρώπου με εκείνον των φυτών, προκειμένου να δηλωθεί η ηλικία, στα συγγράμματα του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης συζητείται για να αναδειχθεί ότι η παραβολή είχε λειτουργία αμφίδρομη, ότι και του ανθρώπου τα χαρακτηριστικά αποδίδονταν μεταφορικά στα φυτά, με βάση τη βαθειά γνώση της αρχαίας γραμματείας που είχε ο μητροπολίτης και σε συνδυασμό με την αγάπη και το ρητά δηλωμένο ενδιαφέρον του για τη γεωργία.

186. Βλ. παραπάνω, σημ. 164.

187. Για την κατάφυτη περιοχή και τους κήπους των Μαγγάνων στους πρόποδες της ακρόπολης στο ΒΑ άκρο της χερσονήσου, βλ. Η. MAGUIRE, Gardens and Parks in Constantinople, *DOP* 54, 2000, 259-262.

188. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ* (βλ. σημ. 26), 118.969-119.971: *ἔτι ἀκμαίαν τὴν ὄραν ἔχουσα, οὕτω ἀποβεβληκυῖα τὸ ἄνθος, ἔτι φύλλοις κομῶσα, οὕτω ῥυσσοῦν τὸ πέταλον ἔχουσα, ἔτι τὸν κλάδον ἀπαλὸν φύουσα, ἔτι ὀπώρας βλαστάνουσα.*

Η καλλιέργεια της γης κατέχει σημαντική θέση στη ζωή και το συγγραφικό έργο του Ευστάθιου. Από τα βιογραφικά στοιχεία που σταχυολογούνται στα συγγράμματά του προκύπτει ότι ο Ευστάθιος, κατά τη διάρκεια του μακρόχρονου βίου του (c.1106/1115-c.1195/98)¹⁸⁹, ασχολήθηκε συστηματικά με την καλλιέργεια της γης. Ως νεαρός τρόφιμος της μονής της Αγίας Ευφημίας ασχολήθηκε με τις γεωργικές εργασίες του μοναστηριού, ιδιαίτερα με τον τρύγο. Ως διάκονος της Αγίας Σοφίας και ευρισκόμενος σε ανάρρωση μετά από ασθένεια δεν απαλλάχθηκε από την υποχρέωση συμμετοχής του στις εργασίες του τρύγου¹⁹⁰. Ο ίδιος συντηρούσε κήμα με οπωροφόρα δένδρα και κλήματα σε απομακρυσμένη περιοχή, έξω από την Κωνσταντινούπολη¹⁹¹, ενώ κάποτε είχε συνοδεύσει τον δάσκαλό του, που πήγαινε τον καιρό του τρύγου σε αμπελώντα του, σε προάστειο της πρωτεύουσας¹⁹². Με την ιδιότητα επίσης του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης¹⁹³ και σε προχωρημένη ηλικία, την εποχή της άλωσης της πόλης από τους Νορμανδούς, ο Ευστάθιος καλλιεργούσε κηπίον της μητρόπολης με δένδρα, κυρίως συκές, και πρασιές με λαχανικά¹⁹⁴.

Ο Ευστάθιος χαρακτηρίζει τη γεωργία ως *εὐγενές ἔργον καὶ ἀνθρώπων προσῆκον*. Θεωρεί ότι είναι το πρώτο αγαθό που δόθηκε στον άνθρωπο, η ωραία εργασία που

189. P. WIRTH, Wann wurde Eustathios von Thessalonike geboren, *Eustathiana. Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werk des Metropoliten Eustathios von Thessalonike*, Άμστερνταμ 1980, 1-3· Ο ΙΔΙΟΣ, *Eustathii Thessalonicensis Opera Minora* [CFHB 32], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2000, 5*-6*. Η αποκατάσταση της βιογραφίας του Ευστάθιου με βάση το σύνολο του συγγραφικού του έργου δεν έχει ωστόσο ακόμη ολοκληρωθεί, βλ. P. MAGDALINO, Eustathios and Thessalonica, στο C. N. CONSTANTINIDES - N. M. PANAGIOTAKES - Elizabeth JEFFREYS - A. D. ANGELOU (έκδ.), *ΦΙΛΕΛΛΗΝ, Studies in Honor of Robert Browning* [Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia - Bibliothek 17], 226-227.

190. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, εκδ. T.L.F. Tafel, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis Opuscula*, Φραγκφούρτη 1832, 323.71-72: *Ἡμῖν ἤδη μέλει καὶ τῆς εἰς τρυγητὸν ἀπελεύσεως, ὅπως ἂν ἔχωμεν, εἰ καὶ μὴ καλῶς*.

191. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Opuscula*, 308.1-53.

192. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Opuscula*, 111.56-59.

193. Η ανάρρησή του στον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης χρονολογείται στο έτος 1175, βλ. ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και η μοναχία του για τον Νικόλαο Αγιοθεοδώριτη, στον παρόντα τόμο, 199-211, όπου αναθεωρούνται με πειστικά επιχειρήματα οι προηγούμενες προτάσεις χρονολόγησης του γεγονότος.

194. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τῆς ἀλώσεως Θεσσαλονίκης*, εκδ. (με ιταλική μετάφραση V. ROTOLO) St. KYRIAKIDIS, *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica*, Istituto Siciliano di Studi bizantini e Neoellenici [Testi e monumenti, Testi 5], Παλέρμο 1961, 110.29-32 και XLII-XLV, όπου συγκεντρωμένο το σύνολο των σχετικών με την ενασχόληση του Ευστάθιου με τη γεωργία πληροφοριών. Βλ. και KAZHDAN - FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature* (βλ. σημ. 58), 163-164, όπου επισημαίνεται ότι τα συγγράμματά του Ευστάθιου βρίθουν από εικόνες σχετικές με τη γεωργία, με παρομοιώσεις και συγκρίσεις.

του αποφέρει πλούτο χωρίς να διακινδυνεύει, η τέχνη η πιο ταιριαχτή με τη δική του φύση (*ἀγαθὸν ἀρχέγονον, πλουτοποιὸν ἔργον, ἀκίνδυνον καλόν, τέχνη συγγενὴς ἀνθρώποις*). Σε σύγκριση με τη θάλασσα, που την ενασχόληση μαζί της αντιμετωπίζει ως μεταγενέστερη και ξενόφερτη, η γη σαν μητέρα στοργική θεωρεί ότι αντιπροσφέρει όλα τα προς το ζην αγαθά σε όσους την καλλιεργούν και επιθυμούν βίο χωρίς κινδύνους και μακρομέρευση¹⁹⁵.

Η συγγένεια που συνδέει τον άνθρωπο με την καλλιέργεια της γης, το ανθρώπινο σώμα και τα μέλη του με τα αντίστοιχα των φυτών αναζητείται και εντοπίζεται από τον Ευστάθιο στα έργα της αρχαίας γραμματείας. Στα σχόλια που εκπόνησε για τα Ομηρικά έπη, όπου σημειώνει σχολαστικά τα ευρήματά του, παρατηρεί ότι: *πολλὴ γὰρ καὶ μάλιστα παρὰ τοῖς ποιηταῖς καὶ ὡς εἶπεν ἀφειδῆς ἢ ἐκ τῶν ζώων ἐπὶ τὰ ἄψυχα τροπικὴ διάθεσις*¹⁹⁶ και παραπέμπει μεταξύ άλλων στον Ευριπίδη: *κόμας δὲ λέγειν δένδρων τὰ φύλλα [ἄθεν καὶ κομήτης λειμῶν παρὰ τῇ τραγωδίᾳ] καὶ κομᾶν τὸ ἐν τούτοις θάλλειν*¹⁹⁷. Επισημαίνει επίσης ότι οι ποιητές δεν περιορίζονταν στην παρομοίωση των επιμέρους μελών του ανθρώπου με εκείνα των φυτών, αλλά απέδιδαν μεταφορικά και τις ενέργειες του ανθρώπου και τα πάθη του σε αυτά (*ἀλλὰ καὶ τὰς ἐν τοῖς ζώοις ἐνεργείας καὶ τὰ πάθη ὁμοίως διέθεντο*), ώστε να λένουν πως το δένδρο αρρωσταίνει και πως το κλήμα τσακίζει το γόνατο ή πως του πονεῖ (*τὸ γοῦν φάναι νοσεῖν τὸ δένδρον ἢ ὀκλάζειν ἢ πεπονηκέναι γόνυ, τυχὸν κλήματος*)¹⁹⁸. Και επανερχόμενος με άλλη ευκαιρία στα άψυχα επαναλαμβάνει ότι: *πάσχει γὰρ ποτε οὐ μόνον, ὅσα αἰσθήσεσιν οἰκονομοῦνται, ἀλλὰ καὶ ἄμπελος νοσεῖ καὶ συκῆ πονεῖ*¹⁹⁹.

Η θεωρία ότι και τα άψυχα φυτά έχουν αισθήσεις και συμπεριφορές ανάλογες με των ανθρώπων ισχύει βέβαια και για τη ροδακινιά, που ο Ευστάθιος καλλιεργούσε στον κήπο του, και για το ωραίο φρούτο της που έστειλε ως δώρο στον Μανουήλ Κομνηνό, όπως αναφέρει σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα. Το ροδάκινο, η *ἐμὴ*

195. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Opuscula*, 149.85-150.2. Την ίδια εποχή, ο Κωνσταντίνος Μανασσής, αναφερόμενος επιγραμματικά στη ναυσιπλοΐα, σχολιάζει ότι «οι εμπορευόμενοι, ωθούμενοι από την ελπίδα του κέρδους, αφηφύσαν τα ποτάμια και τις αγριεμένες θάλασσες και διακινδύνευαν τις ζωές τους για χάρη του χρυσού»: Ο. ΜΑΖΑΛ, εκδ. *Der Roman des Konstantinos Manasses: Überlieferung, Rekonstruktion, Textausgabe der Fragmente*, Βιέννη 1967, 209 πβ. Angeliki E. LAIOU, *Byzantine Traders and Seafarers*, στο Sp. VRYONIS, Jr. (εκδ.), *The Greeks and the Sea*, New Rochelle, N.Y 1993, 79.

196. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα*, εκδ. Μ. VAN DER VALK, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes ad fidem cod. Laurentiani editi*, τ. 1-4, Λέιντεν 1971-1987, τ. 1, 478.19-20.

197. Ο.π., 478.24-25 Πβ. ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ, *Ἰππόλυτος*, 208-211: *πῶς ἂν δροσερᾶς ἀπὸ κρηνίδος / καθαρῶν ὕδατων πῶμ' ἂν ἀρυσάιμαν, / ὑπὸ τ' αἰγέροις ἐν τε κομήτι / λειμῶνι κλιθεῖσ' ἀναπαυσαίμαν,*

198. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Παρεκβολαί*, τ. 1, 481.25-482.3.

199. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Opera Minora*, 65.53-55.

ὀπώρα, ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ, εἶχε ἡλικία, τὴν ἡλικία κόρης νεαρῆς, φρόνιμης καὶ με καλὴ ἀνατροφή: «μόλις χθες τὴν εἶχαν ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν ἀγκαλιά της ἐπίσης νεαρῆς, πρωτόγεννης μητέρας της, που ἔδειχνε νὰ λυπάται γιατί της τὴν ἐπαίρναν. Εἶχε μόλις ἀποχωριστεῖ τὴν τροφὸς της καὶ εἶχε μόλις προβάλλει στὴν πόρτα τοῦ γυναικωνίτη ἦταν τελείως ἀβγαλτῆ, μεγαλωμένη ἀποκλειστικὰ στὸ σπίτι με φροντίδα μου προσωπικῆ»²⁰⁰.

Το φυτό, ὠστόσο, που ὁ ὀργανισμὸς τοῦ κατὰ τὸν Εὐστάθιο, συνδέεται ἀρρηκτὰ με τὸν ὀργανισμὸ τοῦ ἀνθρώπου καὶ κατὰ συνέπεια με τὴς ἐνέργειες, τὰ πάθη καὶ με τὴς ἡλικίες τοῦ εἶναι ἡ ἀμπελὸς καὶ βέβαια τὸ προϊόν της ὁ οἶνος, καὶ κυρίως αὐτός, με τὸν δικὸ τοῦ ὀργανισμὸ, ἀντίστοιχο ἐπίσης με τὸν ἀνθρώπινο.

Στὴ διήγησή τοῦ γιὰ τὴν ἀλῶση της Θεσσαλονίκης ὁ Εὐστάθιος περιγράφει τὴ σύμπλευση τοῦ οἴνου με τὰ πάθη τοῦ ἀνθρώπου καὶ με τὴν τύχη τοῦ, ὅπως ἔχει εὐστοχα ἐπισημάνει ὁ Η. Ἀναγνωστάκης²⁰¹. Οἱ λατίνοι κατακτητὲς της πόλης με τὴν ἀρπακτικὴ καὶ καταστροφικὴ τοὺς μανία ἔχουναν ποταμῆδὸν τὸ παλαιό, καλὸ κρασί, τὸν *τριγέροντα οἶνον*, που χρῆσιμευε καὶ γιὰ τὴν ἀπολύμανση τῶν τραυμάτων τῶν πληγωμένων, γιατί ἦταν ἀπολίτιστοι, παντελῶς ἀσχετοὶ με τὸν ἀστικό βίον καὶ ἀνίκανοὶ νὰ τὸν ἐκτιμῆσουν²⁰². Τοὺς ἄρρεσε νὰ πίνουν τὸν *νεογνὸν οἶνον*, που δὲν εἶχε ἀκόμη υποστεί τὴ ζύμωση, ἐπειδὴ ἦταν γλυκός, συγχρόνως ὅμως ἦταν καὶ ὀλέθριος γιὰ τὴν υγεία. Ἐτσι, ὁ κυνόμενος *γέρον οἶνος συναπέθνησκε* με τοὺς τραυματίες Θεσσαλονικεῖς, ἐνῶ οἱ εἰσβολεῖς, που προτιμοῦσαν τὸν *νεογνὸν βρασματίαν*, ἀρρώσταιναν καὶ πρὸς μεγάλη ἱκανοποίηση τοῦ γηραιοῦ μητροπολίτη πέθαιναν καὶ αὐτοὶ ἀπὸ δυσεντερίες²⁰³.

Ἡ παρομοίωση τῶν γνωρισμάτων της νεότητας καὶ τοῦ γήρατος τοῦ ἀνθρώπου με ἐκεῖνα της νεότητας καὶ της παλαιότητας τοῦ οἴνου δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς εὐρημα ἀποκλειστικὸ τοῦ Εὐστάθιο· χρῆσιμιοποιεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλους προγενέστερους ἢ μεταγενέστερους συγγραφεῖς²⁰⁴. Στὴ δική τοῦ, ὅμως, ἀφήγηση δὲν ἐπισημαίνεται μόνο ἡ

200. Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, *Opuscula*, 335.44-48: *κορίσκη σώφρων, χθὲς ἀποσπασθεῖσα τῆς μητρός, ἀκνυμένης τάχα, ὅτι ταύτης ἐστέρηται ἄρτι τὴν τροφὸν παραμείψασα, ἄρτι τοῦ θαλάμου προκύψασα οὐ πλανῆτις, οὐκ ἀγοραία, οὐ δημόσιον ἀγαθόν· ἐμὸν τὸ μέλημα· χειρὸς ἐμῆς μέλημα ... Πρωτοτόκον ἔστι μοι τὸ δένδρον· ἄρτι πρῶτως ὀπώρας μήτηρ ἐκλήθη.*

201. Η. Ἀναγνωστάκης, Κουκουββαὶ καὶ τριγέρον οἶνος. Σταφύλια καὶ κρασιά στὸν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης, στὸ Γ. Α. Πικουλάς (ἐπιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ III. Τ' ἀμπελανθίσματα*, Ἐπιστημονικὸ συμπόσιο, Αθήνα 2004, 77-84.

202. Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἀλώσεως Θεσσαλονίκης*, 146.37-148.1: *ἦσαν δὲ καὶ αὐτοὶ ἀγεννεῖς, ἄγροικοὶ καὶ οὐδὲν ἀστεῖον πεπαιδευμένοι.*

203. Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἀλώσεως Θεσσαλονίκης*, 148.10-27.

204. Βλ. π.χ. στὸ ἀποδιδόμενο στὸν Μανουήλ Φιλί ἢ τὸν Θεόδωρο Πρόδρομο ποίημα *Κατὰ φιλόπορον γράδος*, ἐκδ. Ε. MILLER, *Manuelis Philae Carmina ex codicibus Escorialensibus, Florentinis, Parisinis et Vaticanis*, τ. 2, Ἀμστερνταμ 1967, στ. 44-49: *Οἶνος νεάζων καὶ σφριγῶν ἀναζέει, / Καὶ ῥηγνύει τὸν πίθον*

στενότερη οργανική σχέση στις ηλικίες και τα πάθη του ανθρώπου και του οίνου, αναδεικνύεται επίσης και η πολιτισμική διαφορά, το μεγάλο χάσμα που χώριζε τους Βυζαντινούς από τους Λατίνους²⁰⁵. Η σοφία, η πείρα, η ευγένεια και ο πολιτισμός, που φορέας τους είναι ο αρχαιομαθέστατος, σχεδόν τριγέροντας²⁰⁶ μητροπολίτης και που, κατά τον Ευστάθιο, χαρακτηρίζουν την παλαιότητα και το γήρας, διαφοροποιούν τους Ρωμαίους πολίτες από το γένος των άξεστων Νορμανδών· εκείνοι διακρίνονταν για την άγνοια, την απειρία και τη βαναυσότητα, ιδιότητες που κατά κανόνα προσιδιάζουν στη νεότητα.

Η χρήση των επιθέτων *γέρων* και *γραῦς* με την έννοια του παλαιός και παλαιά ή αρχαίος και αρχαία δεν είναι σπάνια. Δηλωτικά της ανθρώπινης ηλικίας, τα δύο επίθετα συνδέονται με ονόματα ουσιαστικά με μακρό παρελθόν και για τον λόγο αυτόν είτε εκλεκτά και πολύτιμα, όπως ο *γέρων οἶνος* του Ευστάθιου, είτε αξιόπιστα, όπως ο *γέρων μῦθος*²⁰⁷, είτε σοφά και θαυμαστά, όπως η *γραῦς φιλοσοφία*²⁰⁸, είτε ταλαιπωρημένα από τον χρόνο και παραμελημένα, όπως η γηρασμένη και παρηκμασμένη κατά τον «Μαγγάνειο Πρόδρομο» βυζαντινή πρωτεύουσα, η Νέα Ρώμη, που ο Μανουήλ Κομνηνός ανέλαβε να την ανακαινίσει και να την κάνει αντάξια του ονόματός της²⁰⁹, αλλά και το Δορύλαιο, που ο ίδιος αυτοκράτορας το ανοικοδόμησε, προσδίδοντας, σύμφωνα με μαρτυρία του Ευστάθιου, νέα ισχύ, λάμψη και δεσπίζουσα φυσιογνωμία στην πόλη, ενώ είχε παραλάβει λείψανα μόνο από *τὸ παλαιὸν κάλλος* και *τὸν γέροντα χαρακτῆρα* της²¹⁰.

ἐξ ἀταξίας· / Νέος γὰρ ὢν καὶ πέπονθε καὶ τὰ τῶν νέων· / Ἄλλ' εἰς τὸ γῆρας καὶ τὸν ἔσχατον χρόνον / καθίσταται μὲν εἰς ἑαυτὸν εὐφρόνως, / Συστέλλεται δὲ καὶ φρονεῖ καθὼς γέρων /

205. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, ό.π., 80.

206. τριγέροντας: θετικός συνήθως προσδιορισμός του ενενηκοντούτη γέροντας· παραπέμπει στον ομηρικό τριγέροντα Νέστορα, που ήταν γνωστός και ως φιλοπότης, βλ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Παρεκβολαί*, τ. 3, 281.25-26: *Εἰ καὶ ἄλλοι φασίν, ὡς πλείστον ἔπεε τῶν ἡρώων ὁ τριγέρων Νέστωρ, καὶ αὐτοῦ Ἄγαμέμνονος, ὃν ὡς πολυπότην ὁ Ἄχιλλεὺς ἐπιπλήττει* και 282.11-12: *Νέστωρ δ' ὁ γέρων, φιλοπότης, φασίν, ὢν, συνεχεῖ συνεθεῖρα βαστάζειν [τὸ ποτήριον] διδάχθεις, ἀμογητὶ αὐτὸ γέμον ἄειρεν, ὃ ἔστιν ἐκούφιζε*· Βλ. και ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, ό.π. 80 και σημ. 20.

207. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Opuscula*, 339.51-52· βλ. και ΑΙΣΧΥΛΟΣ, *Χοηφόροι*, 314: *τριγέρων μῦθος τάδε φωνεῖ*.

208. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Νικόλαον Καταφλῶρον*, εκδ. Α. ΣΙΔΕΡΑΣ, 25 *Ἀνέκδοτοι βυζαντινοὶ ἐπιτάφιοι* [Κλασσικὰ γράμματα 5], Θεσσαλονίκη 1991, 58.23-27: *Ἐλλέτω ἡ τιθηνὸς ἐκείνου φιλοσοφία, ἡ γραῦς, ἡ πολλῶν εἰδήμων, ἡ τὰς φύσεις ἐξακριβωσαμένη τῶν ὄντων, ἡ πρέσβα, ἡ καὶ αὐτὴν τὴν πεμπελοπύτητα παραμείψασα, τὸ λευκὸν ἀνακαλυψάτω κάρα, σπαραξάτω τὴν πολιάν*.

209. Βλ. παραπάνω, 179.

210. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Opera Minora*, 41.3-42.8: *καὶ ἡ πόλις ἀπροσβάτοις ἡσφάλισται πυρροβάρεσιν οὐκέτι βραχυτάτοις λειψάνοις τὸ πάλαι πρέσβιστον περισφύζουσα καὶ σμικροῖς ἀναστήμασιν τὸ*

Γηρασμένη και ασθμαίνουσα περιγράφεται και η πολιορκούμενη από τους Νορμανδούς Θεσσαλονίκη, που δεχόταν στα τείχη της τις ριπές των πετροβόλων μηχανών του εχθρού. *Κάμνει ή γραία πάλιν*, ψέλλιζε ο απαθής και αδιάφορος στρατηγός Δαβίδ, σημειώνει ο Ευστάθιος και ερμηνεύει τα λόγια του ως προφητεία για την επερχόμενη κατάρρευση της καταπονημένης πόλης και την παράδοση της *πρεσβυτάτης Θεσσαλονίκης* στους πολιορκητές, καθώς γνώριζε καλά ότι το ίδιο είχε και άλλοτε συμβεί, στο παρελθόν, κατά τη διάρκεια της μακράς ιστορίας της²¹¹.

Το γήρας κατά τον Ευστάθιο δεν αφορά μόνο στο σώμα και τον νου του ανθρώπου σχετίζεται και με την ηθική του υπόσταση, αφού η απεμπόληση αρχών και αξιών τον οδηγεί σε ηθικό μαρασμό και κατάπτωση. Πρόκειται για ζήτημα που εύλογα απασχολεί κάθε ευσυνείδητο ποιμενάρχη και που ταλάνισε τον Ευστάθιο σε όλη τη διάρκεια της θητείας του στη μητρόπολη της Θεσσαλονίκης.

Βαθεία ενοχλημένος από τη συμπεριφορά των Θεσσαλονικέων, λαϊκών και μοναχών, που επιδίωκαν σε πάσης φύσεως κερδοφόρες δραστηριότητες, ενδιαφέρονταν για τον ατομικό τους πλουτισμό με κάθε τρόπο, ακόμη και σε βάρος των συμπολιτών τους, και για την κοινωνική τους ανέλιξη στην οικονομικά εύρωστη και ευημερούσα, την εποχή εκείνη, πόλη τους²¹², ενώ αντίθετα παραμελούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και αμφισβητούσαν το ιερατικό κύρος του μητροπολίτη τους, ο Ευστάθιος αποδοκιμάζει τη διαγωγή τους και αγωνίζεται με επανειλημμένους λόγους του να τους αποσπάσει από τον αγοραίο, «αμαρτωλό» βίο και να τους επαναφέρει στους κόλπους της εκκλησίας του²¹³.

Στα τελευταία κεφάλαια, που κλείνουν τη διήγηση της άλωσης της Θεσσαλονίκης και έχουν χαρακτήρα κηρύγματος, ο μητροπολίτης επιχειρεί για πολλοστή φορά να νουθετήσει το ποιμνίο του. Κατονομάζει ως βασική αιτία για τη θλιβερή κατάληξη της

παλαιόν κάλλος ύπαναφαίνουσα καί πυργιδίων τινῶν προτομαῖς τὸν γέροντα χαρακτῆρα παραδεικνύουσα ... ἀλλὰ ὅλη διόλου πληρέστατα συντετελεσμένη καὶ νεοτήσιον διαλάμπουσα καὶ δεσποτικῶς ἐσκευασμένη. Για την ανοικοδόμηση του Δορυλαίου από τον Μανουήλ Κομνηνό, πριν από την εκστρατεία του αυτοκράτορα εναντίον του σελτζούκου σουλτάνου του Ικονίου και την ήττα του, το 1176, στο Μυριοκέφαλο, βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, 96-97, 456-457.

211. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τῆς ἀλώσεως Θεσσαλονίκης*, 98.17-29.

212. Χαρακτηριστική για την οικονομική άνθηση της Θεσσαλονίκης είναι η περίφημη περιγραφή στον *Τιμαρίωνα* της ετήσιας εμποροπανηγύρης, κατά τον εορτασμό του Αγίου Δημητρίου, όπου συνέρρεαν αθρόοι οι εμπορευόμενοι από Ανατολή και Δύση, βλ. R. ROMANO, εκδ., *Pseudo-Luciano, Timarione*, (La satira bizantina dei secoli XI-XV, Τουρίνο 1999, 116.104-120.185.

213. βλ. MAGDALINO, *Eustathios and Thessalonica*, 227-230, όπου σχολιάζεται διεξοδικά η κριτική που ασκούσε ο μητροπολίτης στις ανοίκειες συμπεριφορές μελών του ποιμνίου του και την απομάκρυνσή τους από την εκκλησία.

πολιτοκρίας τις «αμαρτίες» των Θεσσαλονικέων και τους καλεί να μεταμεληθούν για να μην τους ξαναβρούν οι ίδιες συμφορές²¹⁴. Παραπέμπει στην έμφυτη ροπή του ανθρώπου προς την αμαρτία, που ανάγεται στο προπατορικό αμάρτημα, όπου το ανθρώπινο γένος οδηγήθηκε από τον φθόνο, τὸ πρεσβύτατον κακὸν του αλαζονικού και ανόητου τυφογέροντα εωσφόρου· συναριθμεί με αυτό και τις εξίσου παμπάλαιες και εγγενείς αλαζονικές διαθέσεις και ενέργειες του ανθρώπου, τὸς συγγέροντες τῷ φθόνῳ τύφους²¹⁵: τη διαβολή, το ψεύδος, την απληστία, τη συκοφαντία, την τοκογλυφία και ακόμη τις ασταθείς και εφήμερες φιλίες και την περιφρόνηση των θείων. Όλες αυτές οι παλαιότητες, οι γηραιές, κατά τον Ευστάθιο, ανθρώπινες αμαρτίες βάραιναν τους επιδιδόμενους στο άνομο κέρδος ασεβείς Θεσσαλονικείς, ώστε να έχουν καταστεί ηθικά γηρασμένοι, πωρωμένοι ψυγέστες ἀμαρτιῶν βαρυτάτῳ χειμῶνι, με προφανή συνέπεια η μεγαλόπολη Θεσσαλονίκη να μεταβληθεί σε ἔρημον πόλιν και να οδηγηθεί στον όλεθρο²¹⁶.

Ο Ευστάθιος, ένθερμος υποστηρικτής της ιεραρχίας ως αναγκαίου παράγοντα επιβίωσης και πολιτισμού για κάθε κοινωνία, κατατάσσει τους γέροντες στην κατηγορία των ανώτερων ως προς το πνεύμα, το αίσθημα του δικαίου και την ηθική ατόμων, εκείνων που δικαιωματικά ασκούν εξουσία στους φύσει και θέσει υποδεέστερους, όπως συμβαίνει με τον πατέρα και τα τέκνα του, τον δάσκαλο και τους μαθητές του, τον ποιμένα και το ποιμνιό του, τον αρχηγό και τους άνδρες του, τον οικοδεσπότη και τους δούλους του, τον άνδρα και τη γυναίκα του. Τις απόψεις του αυτές εκθέτει στον «Περὶ ὑπακοῆς» λόγο του ως απάντηση προς τους απειθαρκούς Θεσσαλονικείς, που προκειμένου να απαλλαγούν από τον φορτικό του έλεγχο επιχειρηματολογούσαν άκριτα υπέρ μίας δήθεν ἰσότητος και ἰσοπολιτείας και αρνούσαν να συμμορφωθούν με τις υποδείξεις του γηραιού ποιμένα τους²¹⁷, τον οποίο, εξάλλου, θεωρούσαν ξεμωραμένο ενώ του προσήπαν και ἔλλειψη ευγλωτίας²¹⁸.

Στο δικό του γήρας ο Ευστάθιος αναφέρεται περιστασιακά, επισημαίνοντας την αδυναμία που χαρακτηρίζει τη φάση αυτή του ανθρώπινου βίου και την ανάγκη φροντίδας και προστασίας που έχουν οι ηλικιωμένοι. Στο υπομνηστικό σημείωμα που συνέταξε ως έκπτωτος από τη θέση του διακόνου της Αγίας Σοφίας και το απύθυνε

214. Ο λόγος θεωρείται ότι συντάχθηκε και διαβάστηκε από τον μητροπολίτη αμέσως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, μεταξύ Νοεμβρίου 1185 και Φεβρουαρίου 1186, βλ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Eustazio di Thessalonica. La espugnazione di Thessalonica*, XXXIV.

215. ΜΑΚΚΑΒΑΙΩΝ Γ', 3.18: *τύφοις φερόμενοι παλαιότεροι*.

216. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τῆς ἀλώσεως Θεσσαλονίκης*, 152-158.

217. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Opuscula*, 28.57-29.16.

218. ΚΑΖΗΔΑΝ - FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature* (βλ. σημ. 58), 134.

προς τον πατριάρχη Μιχαήλ Γ΄ τον του Αγκιάλου (1170-1178), παραπονούμενος για την αδικία που του είχε γίνει, την αποστέρηση δηλαδή κεκτημένων δικαιωμάτων του και συνακόλουθα τη δεινή οικονομική του κατάσταση, παρατηρεί ότι οι συμφορές αυτές ήταν δυσβάστακτες, γιατί τον βρήκαν σε προχωρημένη πια ηλικία και του ανέτρεψαν άρδην τους όρους άνετης διαβίωσης, που με συνεπή προσπάθεια και πολύ κόπο είχε ως τότε εξασφαλίσει για τον εαυτό του. Ζητεί από τον πατριάρχη, ως πατέρα όλων των υπηρετούντων την Εκκλησία, να μεριμνήσει για την ταχεία αποκατάσταση του τέκνου του στο προηγούμενο καθεστώς, παρομοιάζοντας τον εαυτό του με το παιδί που κλαυθμυρίζει για να πάρει πίσω το ψωμί που του άρπαξαν από το χέρι και, μολονότι αναγνωρίζει ότι ανάλογη συμπεριφορά δεν αρμόζει στην ηλικία του, τον παραπέμπει στην παροιμία που λέγει ότι *οί γέροντες δις παίδες*²¹⁹.

Ο διορισμός του Ευστάθιου στη θέση του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, το 1175, αμέσως μετά την εκλογή του στην επισκοπή Μύρων κατά το προηγούμενο έτος, όταν δηλαδή θα ήταν εξήντα τουλάχιστον χρόνων και, όπως ο ίδιος σημειώνει – με προφανή διάθεση υπερβολής, που ίσως υποδηλώνει και την καθυστερημένη καταξίωσή του – η φωνή του έτρεμε από τα γεράματα²²⁰, είναι πιθανότατα η απάντηση του πατριάρχη στο αίτημά του για αποκατάσταση.

Ο λόγος για το γήρας αναπτύσσεται σε ένα περιβάλλον επώνυμο και κλειστό, όπου ο κόσμος, οι λαϊκές ομάδες του πληθυσμού και τα δικά τους γηραιά δεν έχουν θέση. Οι συγγραφείς που μιλούν για το γήρας και οι αποδέκτες του λόγου τους ανήκουν στην ίδια κοινωνική ομάδα: την ομάδα της νέας αριστοκρατίας, που αρχίζει να διαμορφώνεται από τα τέλη του δέκατου και ανδρώνεται τον δωδέκατο αιώνα, αποβαίνοντας βασικό στήριγμα της διακυβέρνησης του κράτους από τη δυναστεία των Κομνηνών. Οι πρώτοι, με την ιδιότητα του διανοούμενου σε συνδυασμό ενίοτε και με εκείνη του εκκλησιαστικού ή κρατικού λειτουργού, ασχολούνται με την προβολή και

219. P. WIRTH, Zur Biographie des Eustathios von Thessalonike, *Byzantion* 33, 1966, 260-282 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Eustathiana. Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werk des Metropoliten Eustathios von Thessalonike*, Άμστερνταμ 1980, 11-33); KAZHDAN - FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature*, 122-123.

220. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Τοῦ ἁγιωτάτου Θεσσαλονίκης, κυρίου Εὐσταθίου, λόγος εἰς τὸν κραταιὸν καὶ ἅγιον βασιλέα, κύριον Μανουήλ, ὅτε ἦν ἔτι τῆς ἁγιωτάτης τῶν Μύρων ἐκκλησίας ὑποψήφιος*, εκδ. T.L.F. TAFEL, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*, Βερολίνο 1839 (ανατύπωση Λονδίνο 1972), 403: *Αἰσχυνῶ δ' ἂν καὶ τὴν φίλην θρέπτειαν ῥητορείαν, ἢ τις παῖδά με ὄντα καὶ οὐδὲν εἰς ἴουλον ἀριφυῆ λασιούμενον ῥήτορα βασιλικὸν προεστήσατο, ἠνίκα θεὸς τὰ πρῶτα ἐπὶ τῆς βασιλικῆς ταύτης ἐκάθισέ σε περιοπῆς ... καὶ ὥσπερ τότε τὰ εἰς ῥητορείαν ψελλίζων καὶ οὐ πρὸς ἀξίαν τῆς ἑορτῆς, οὕτω καὶ νῦν τῷ γήρα τρομαλέα φθεγγόμενος* KYRIAKIDIS, *Eustazio di Thessalonica. La espugnazione di Thessalonica*, XXXIX.

ενίσχυση της νέας εικόνας του αυτοκράτορα με κυρίαρχο χαρακτηριστικό τη στρατιωτική του αρεπή· οι δεύτεροι, μέλη κυρίως της διευρυμένης ηγεμονικής οικογένειας, αλλά και άλλων ισχυρών και ανερχόμενων οικογενειών, κατέχουν υψηλές θέσεις στον στρατό και τον αυτοκρατορικό εν γένει περίγυρο και έχουν μεγάλη οικονομική επιφάνεια²²¹. Η καταγωγή, ο πλούτος, η σειρά στην ιεραρχία, το επάγγελμα, η μόρφωση και τα επιτεύγματα είναι τα χαρακτηριστικά των μελών της νέας αριστοκρατίας, που, έχοντας εξασφαλίσει τους καλύτερους δυνατούς όρους διαβίωσης και συνεπώς και τις μεγαλύτερες πιθανότητες μακροζωίας, ενδιαφέρεται και μιλεί για το γήρας της, όπως εξάλλου προνοεί με αγαθοεργίες και για τη «μετά θάνατον ζωή» της, για μία θέση στον Παράδεισο.

Οι συγγραφείς, υμνιστές των αριστοκρατικών οικογενειών, που άλλοτε συμβαίνει να είναι και οι πάτριές τους, στους λόγους που συντάσσουν με την ευκαιρία σημαντικών οικογενειακών γεγονότων, γεννήσεις, γάμους, θανάτους, μαζί με τις ευχές για γονιμότητα, ευγονία, ευδόωση των προσδοκιών τους, περιλαμβάνουν και την ευχή για μακροήμευση· το γήρας εγγράφεται ως ευκαταίο επιστέγασμα του ιδανικού βίου του αριστοκράτη.

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, εγκωμιαστής και ένθερμος υποστηρικτής της οικογένειας των Κομνηνών, στο ποίημα που συνέταξε για να τιμήσει τη γέννηση του Αλέξιου, γιου του σεβαστοκράτορα Ανδρόνικου Κομνηνού, και όπου περιγράφει την ιδεώδη στρατιωτική εκπαίδευση του αριστοκράτη, αφού, πρώτα, σημειώσει μία προς μία τις βαθμίδες της ανάλογα με την πρόοδο της ηλικίας του, έπειτα, αναφέρεται στην προοπτική του γάμου του με σύζυγο αριστοκρατικής καταγωγής, στη διαίωση της οικογένειάς του με άξιους απογόνους και καταλήγει με την ευχή το νεογέννητο *τρισευγενές παιδίον* να φθάσει ως τα πολύ βαθειά γεράματα²²².

Για την αριστοκρατική, λοιπόν, οικογένεια το γήρας εμφανίζεται ως δικαίωση, ως καταξίωση της ανωτερότητάς της· και όταν η προσδοκία μακροζωίας των μελών της διαψευσθεί με την άκαιρη απώλεια γόνου της το μοιραίο θρηνείται ως άτοπο.

Ως άνθρωπο που άξιζε να είχε παραμείνει στη ζωή ως το βαθύ του γήρας μνημονεύει ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης τον πρόωρα εκλιπόντα Νικηφόρο, εγγονό του Νικηφόρου Βρυέννιου και της Άννας Κομνηνής, στη μονωδία που συνέταξε προς

221. KAZHDAN - EPSTEIN, *Ἀλλαγές*, 107-116, 168-186.

222. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, εκδ. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos Historische Gedichte* (βλ. σημ. 176), αρ. 44, 411.179-182: *συζευγνυσο και γυναικί τοῦ γένους ἐπαξία και γέννα παιδῶν ἐξ αὐτῆς ἄρρενας καὶ θηλείας, / τοὺς μὲν ὁμοίους τῷ πατρὶ, τὰς δὲ τῇ γειναμένη· / εἰς γῆρας ἔλαυε βαθύ, μέχρι πεμπέλου φθάνον.*

τιμίν του, γιατί ο μακαρίτης, που διακρινόταν για τον θεόπνευστο λόγο, το ήθος και το κάλλος του είχε πρωτίστως καταγωγή αριστοκρατική²²³.

Συνήθης πρακτική ανθρώπων με σχετική οικονομική ευχέρεια ήταν η επένδυση σε αντικείμενα πολύτιμα και ψυχοφελή, που θα συντροφεύουν και θα παρηγορούν τον κάτοχό τους όταν θα έχει πια γεράσει. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του κανονολόγου και πατριάρχη Αντιοχείας Θεόδωρου Βαλσαμώνος, που είχε φροντίσει να έχει στην κατοχή του εικόνημα του συνονόματου και προστάτη του αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη. Τα δύο επιγράμματα που έχει αφιερώσει στο εικόνημα αυτό μαρτυρούν για τον τρόπο απόκτησής του και για την οικειότητα, που μέσω της εικόνας είχε αναπτύξει ο πατριάρχης με τον άγιο²²⁴. Είχε, όπως οι εμπορευόμενοι, πληρώσει πολλά χρήματα για να το αγοράσει, ώστε στα γεράματα να έχει κοντά του τον πολύτιμο αυτό θησαυρό (ὡς ἔμπορος γοῦν ἀντὶ πολλῶν χρημάτων / ἔσχον σε θησαύρισμα τοῦ γήρωσ μέγα). Σε ένδειξη μάλιστα της ευγνωμοσύνης του προς τον άγιο και για να τον ευχαριστήσει, που έως τότε τον είχε συντροφέψει σε όλες τις δοκιμασίες της ζωής του (ἀφαιρεθεὶς γὰρ τοῦ βίου μοι τὴν χάριν / ὑπὸ βριαρᾶς τοῦ τυραννοῦντος βδέλλας, / ἔσχον μόνον σὲ καὶ βίον καὶ προστάτην.)²²⁵ και τον είχε προστατέψει από τους πειρασμούς, παρήγγειλλε για το εικόνημά του και έναν ἀργυροχρυσόμικτον πέπλο, ώστε να τον έχει καταστήσει υπόχρεο απέναντί του για αδιάλειπτη παροχή της ευεργετικής προστασίας του και στο μέλλον (ἀλλ' ἀντὶ τούτου καὶ πάλιν πάρασχέ μοι / πειρασμολυτήριον ἔντοκον χρέος)²²⁶. Ανάλογα είχε, εξάλλου, ενεργήσει και ο μητροπολίτης

223. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Μονοδία* (βλ. σημ. 9), 301.402-408: *καὶ κεῖται ἄνθρωπος, ὃν ἔδει πρεῖσθαι τῷ κόσμῳ εἰς γῆρας βαθύ· οὐ τὸ μὲν γένος τῶν ἀνωτάτων καὶ πρώτων τῆς εὐγενείας πηγῶν ἀπέρεεν, ὁ δὲ λόγος ἀπ' οὐρανοῦ καὶ ἔνθεος, τὸ δὲ ἦθος ὁποῖον ἂν κατακροτήσειεν ὁ τῶν θειοτάτων ἀρετῶν ὄρμαθος, τοῖς δὲ ἔκτος ἐμβλέψαι θέας ἄξις, ὡς εἰ καὶ ἥλιος ἀνθρωπίνην πλάσιν μετεσκεύαστο.*

224. K. HORNA, Die Epigramme des Theodoros Balsamon, *Wiener Studien* 35, 1903, 189-190, αρ. XXIV A, B.

225. Με την έκφραση αυτή ο Βαλσαμών υπαινίσσεται, πιθανότατα, τη λατινική κατάκτηση της Αντιόχειας, που δεν του επέτρεψε ποτέ να ασκήσει τα καθήκοντά του στην πατριαρχική έδρα, όπου είχε εκλεγεί. Το παράπονό του αυτό επανειλημμένα το διατυπώνει με πικρία στα συγγράμματά του, όπως και στο επίγραμμα αρ. XLIV, βλ. Κ. Γ. ΠΤΣΑΚΗΣ, 'Η έκταση τῆς ἔξουσας ἑνὸς ὑπερόριου πατριάρχη: ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 12ο αἰῶνα, στο Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Το Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα. Κανονικὸ δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία* [Εταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν μελετῶν], *Δίπτυχα - Παράφυλλα*, 91-139, ιδιαίτερα 96-97, 105.

226. Βλ. και Τ. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, The Display of accumulated Wealth in Luxury Icons: Gift-giving from the Byzantine Aristocracy to God in the Twelfth Century, στο Maria VASSILAKI (επιμ.), *Byzantines Icons. Art, Technique and Technology. An International Symposium (Gennadius Library The American School of Classical Studies at Athens 20-21 February 1998)*, Ηράκλειο 2002, 35-49, όπου συζητείται η πολυσήμαντη σχέση συναλλαγής που συνέδεε τον κάτοχο/δωρητή εικόνας με την εκάστοτε εικονιζόμενη θείκη μορφή.

Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης, που είχε προνοήσει να αντιγράψει το βιβλίο του Θεοφύλακτου Αχρίδας με τα σχόλια στις επιστολές του Αποστόλου Παύλου, ώστε να το έχει κοντά του για παρηγοριά στο γήρας του²²⁷.

Ο εγκωμιαστής του Μανουήλ Κομνηνού «Μαγγάνειος Πρόδρομος», που είχε τόσο φροντίσει για την εξασφάλιση των γηρατειών του στη μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, συνέταξε δώδεκα σκωπικά ποιήματα με θέμα τον γάμο ηλικιωμένου άνδρα με νεαρή κόρη²²⁸, μία πρακτική διόλου ασυνήθιστη, γενικότερα, και στις βασιλικές οικογένειες, ειδικότερα, όπου η πολιτική σκοπιμότητα το επέβαλε, αλλά και ως προσωπική επιλογή, όπως π.χ. ο γάμος του Ανδρόνικου Κομνηνού με τη νεαρότατη, γαλλίδα μνηστή του ανιψιού του Αλέξιου Γ', που σχολιάζεται από τους επικριτές του²²⁹.

Πρόκειται για θέμα που έλκει την καταγωγή από ελληνικά και ρωμαϊκά πρότυπα και που θα έχει, από τις αρχές του δέκατου έκτου αιώνα και μετά, έντονη παρουσία στη δημόσια λογοτεχνία, αλλά και στην εικονογραφία της δυτικής Ευρώπης²³⁰: τα ποιήματα, ωστόσο, του «Μαγγάνειου», δεν έχουν, όσο τουλάχιστον γνωρίζω, προηγούμενο στη βυζαντινή γραμματεία και η παραγωγή τους συνδέεται με την αναβίωση της σάτιρας που παρατηρήθηκε τον δωδέκατο αιώνα²³¹. Σε αυτά ο συντάκτης τους αντιπαράθετεί το χειμωνιάτικο ψύχος, την ασχήμια και την ισχνότητα, αλλά και την παχυσαρκία και πλαδαρότητα του γηρασμένου ανδρικού σώματος στο νεανικό σφρίγος και την ανοιξιάτικη ζέση του κοριτσιώτικου κορμιού, λοιδορεί τον εξευτελισμό της γεροντικής επιθυμίας που αδυνατεί να ολοκληρωθεί στη νυφική παστάδα και να καρποφο-

227. Βλ. παραπάνω, 166.

228. Τα ποιήματα αποδίδονται από τον εκδότη τους στον Θεόδωρο Πρόδρομο, βλ. M. E. MILLER, *Poésies inédites de Théodore Prodrome, Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France* 17, 1883, 58-63· η μελέτη, όμως, του Μαρκιανού κώδικα XI.22, όπου και διασώζονται, απέδειξε ότι το σύνολο του περιεχομένου του έχει συνταχθεί από τον «Μαγγάνειο Πρόδρομο», βλ. σημ. 140.

229. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις*, 275-276.12-19: *καὶ οὐκ ἠσχύνετο Κρονίων ἀπόρων ἀνεψιοῦ γυναικὶ μιλιτοπαρήφῃ καὶ τρυφερῇ καὶ μήπω τὸ ἐνδέκατον ἔτος ἐξηνυκυία μέλλων ἀθεμίτως συγκατακλίνεσθαι καὶ παρακαλίζεσθαι ὁ πέπων τὴν ὀμφακίζουσαν, ὁ ὑπέρωρος τὴν ἡλικίαν τὴν ὀρθοτίθιον νεάνιδα, ὁ ῥικνὸς καὶ χαλαρὸς τὴν ῥοδοδάκτυλον καὶ δρόσον ἔρωτος στάζουσαν.*

230. Βλ. Γ. ΔΑΝΕΖΗΣ, *Senex amans*: Το δημόδες ποίημα για τον γέρο και το κορίτσι (περί γέροντος), στο Π. ΑΓΑΠΗΤΟΣ - Μ. ΠΙΕΡΗΣ (επιμ.), «Τ' ἀδόνην κείνον ποῦ γλυκὰ θλιβᾶται». *Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της δημόδους ελληνικής λογοτεχνίας στο πέρασμα από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση (1400-1600)*, *Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi* (Νοέμβριος 1999, Λευκωσία), Ηράκλειο 2002, 427-454.

231. HUNGER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. 2, 565-572.

ρήσει, ενώ επικροτεί ως φυσιολογική και αναπόφευκτη την απιστία της κόρης και κρίνει άξιον της μωρίας του τον κερασφόρο, γέροντα νυμφίο.

Τα αταίριαστα ζεύγη αυτού του τύπου εύλογα προκαλούσαν το γέλιο και την κοινωνική κατακραυγή, ενώ η μεγάλη διαφορά ηλικίας μεταξύ των συζύγων αποτελούσε βασική αιτία διαζυγίου. Το εκκλησιαστικό δικαστήριο του Ιωάννη Απόκαυκου π.κ. έσπευσε άνευ ετέρου να εκδώσει απόφαση για λύση του γάμου ενός άνδρα τριάντα ετών με ένα εξάχρονο κορίτσι, που, όπως σημειώνει ο μητροπολίτης, μόνο την απορία και το γέλιο προξενούσε²³². Σε αντίθεση, όμως, με τα όσα ίσχυαν για τους κοινωνούς θνητούς, τα γέλια και η κατακραυγή του κόσμου δεν έφθναν για να αποτρέψουν τον σχεδιασμό και τη σύναψη ενός παρόμοιου γάμου, όταν ο γέροντας νυμφίος ανήκε ή/και είχε προσβάσεις στην αριστοκρατία, όπως υποδηλώνει και το ακόλουθο ποίημα του «Μαγγάνειου»:

«Μπα, μπα, πόση έωλη ανοησία / άνδρα ακίνητου σχεδόν από τα χρόνια / είδα να προβάλλει, τη χθεσινή ημέρα! / παρηκμασμένος άνδρας, σε βαθύ γήρας, / προκλητικά ο υπέργηρος κοκορευόταν, / και αλόγιστα ντροπιάζοντας την πολιά του / κάλεσε σε σύναξη τους γηραλιούς προκρίτους / με σκοπό να βάλει τέλος πια στην κοροϊδία, / αφαιρώντας της τη σπύριξη της γερουσίας / και έγινε της σφριγηλής νυμφίος ο παράφρων, / μη νοώντας ότι σμίγει με θηρίο»²³³.

Στις παρυφές της αριστοκρατίας συνεχίζει να κινείται και ο ανώνυμος γέροντας κωνσταντινουπολίτης, που είχε ζητήσει από την Ειρήνη Δούκαινα να του δωρηθεί αδελφότο εξωμονιάτο στη μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων. Σε ηλικία νεότερη κατείχε και αυτός δημόσια θέση και, όταν περιήλθε σε δυσμένεια, είχε προστάτες υψηλά ιστάμενα πρόσωπα· είχε προϋπάρξει στο περιβάλλον των επωνύμων και είχε ζήσει καλά²³⁴. Την εποχή που υπέβαλε το αίτημά του στην αυγούστα κατοικούσε ακόμη σε καλύβη, – στη γειτονιά πιθανότατα των Μαγγάνων και του Ιερού Παλατίου, αφού ο μικρός αγρός με λάχανα και κρομμύδια που καλλιεργούσε αρδευόταν από

232. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, εκδ. PETRIDÈS, J. Apokaukos, lettres et autres documents inédits (βλ. σημ. 109), αρ. 22, 24-31: *καὶ διεσπάσθη ἀπεντεῦθεν τὸ συνοικέσιον ἀφ' ἡμῶν, ἐπεὶ οὐκ ἦν εἰκὸς πολυπραγμα-
νθηῖναι, τῆς ὄψεως ἀμφοτέρων γέλωτα μετὰ θαυμασμοῦ ἐμποιοῦσης τῷ βλέποντι, εἴ γε παιδίον ἐξάετες, εἰς
γόνυ ἀνατρέχον τοῦ συναφθέντος, ἀνδρὶ γενειίτη καὶ ὑπερήλικι.*

233. MILLER, Poésies inédites, 60.1-11: *Βαβαὶ πόσῃν ἔωλον ἀνοησίαν / ἀνδρὸς χρόνον φέροντος ἀκι-
νησίας / εἶδον προφανῆ κατὰ τὴν χθὲς ἡμέραν! / Ἄνῆρ παρακμάσας γὰρ ὑστάτοις χρόνοις / ἐν τῇ παρακ-
μῇ φανερῶς ἐγαυρία, / καὶ τὴν πολιὰν ἐξυβρίσας ἀλόγως / συνῆξε τὸ πρόκριτον ἐν γερουσίᾳ, / κρίνας καθ' ἑαυτὸν οὐκ ἀνεκτὸν τὸν γέλων, / ἂν μὴ προβαίῃ καὶ παρὰ τῶν προκρίτων, / καὶ τῇ σφριγηῶσσι συζυγεῖς ὁ
παράφρων / ἔλαθεν ἑαυτὸν θηρίῳ συναρμόσας.*

234. Βλ. παραπάνω, 154.

οχετό που είχε διανοιγεί με εντολή του αυτοκράτορα Αλέξιου Α'²³⁵. Έκτοτε όμως τα πράγματα έχουν χειροτερέψει σε σημείο οριακό και επαναδιατυπώνει το αίτημά του για βοήθεια σε δύο επιστολές του προς τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνό²³⁶.

Τη φορά αυτή ο λόγος του είναι αγανακτισμένος. Εκθέτει στον αυτοκράτορα τις άθλιες συνθήκες στην υποβαθμισμένη περιοχή της βυζαντινής πρωτεύουσας, όπου κετέληξε να κατοικεί, διεκτραγωδώντας τα δεινά των ηλικιωμένων ατόμων που διαμένουν ή πλησιάζουν εκεί: «Το φτωχικό του κατάλυμα βρίσκεται επάνω σε τμήμα της βασικής οδικής αρτηρίας της πρωτεύουσας, που εκτείνεται από την εκκλησία του αγίου Θεοδώρου τα Καρβωνάρια²³⁷ ως την πύλη Χαρσιανού· τα μονίμως λιμνάζοντα ύδατα είχαν καταστήσει την περιοχή δύσβατο βουρκότοπο, ενώ οι έντονες χειμωνιάτικες βροχοπτώσεις τη μετέτρεπαν σε λίμνη άκρως επικίνδυνη και θανατηφόρο παγίδα για τους διερχόμενους πεζή ή εποχούμενους, αλλά και πρόσφορο πεδίο δράσης για επιτίδειους κλέφτες των αξιοθρήνητων ναυαγών, που αναγκάζεται ο ίδιος, γέρος, σακάτης και ανήμπορος να τους συντρέξει. Η κατάσταση είναι αφόρητη και ο βίος του έχει γίνει αβίωτος. Ευθύνες για όλη αυτή την αθλιότητα καταλογίζει στον ίδιο τον αυτοκράτορα, που δεν φροντίζει για τη συντήρηση των δρόμων και συμπεριφέρεται στην πρωτεύουσά του όχι ως σύζυγος πιστός αλλά ως μοιχός. Και για τη δική του σωτηρία τον εκλιπαρεί να του χορηγήσει δωρεάν επίσης διατροφή, προφανώς ένα αδελφότο, από οποιαδήποτε πηγή (*ἐπίσιόν τι καὶ μικρὸν σιτηρέσιον ὅθεν δήποτε τούτῳ ἀποχαρίζεται*)».

Άγνωστη είναι η απήκηση που μπορεί να είχε η τολμηρή φωνή του γέροντα κωνσταντινουπολίτη, που παρά τον εκπεσμό του δεν παύει να ανήκει στη χορεία εκείνων που μιλούν και φροντίζουν για το γήρας τους, τρέφοντας την ελπίδα ότι θα εισακουστεί.

Έξω από τον περίγυρο της αριστοκρατίας κυκλοφορούν ανώνυμες γερωντικές μορφές που πρωταγωνιστούν σε σκηνές του καθημερινού βίου περιστασιακά, σε ρόλους ευτελείς, προξενώντας τον χλευασμό, τον εμπαιγμό ή και μόνο τα γέλια.

235. MERCATI, Gli aneddoti d'un codice Bolognese, 140: *ἐμοῦ γὰρ τῷ ἀγγρῷ καὶ ἐν ἀφορίαις ἐσχάταις καὶ κρόμνυα γεωργεῖται καὶ ἄλεις καὶ λάχανα ... καὶ ὕδωρ ἐν αὐτῷ παρὰ τοῖς ὀκειτοῖς τῶν λακάνων καὶ τῷ τῆς καλύβης προθύρῳ ἐκ τῆς ἀμάρας παραρρεῖ ψυχρὸν τῇ μεγαλουργῷ χειρὶ τοῦ ἀνδρὸς σου καὶ αὐτοκράτορος.*

236. MERCATI, Gli aneddoti d'un codice Bolognese, 140-143.

237. Για τη θέση της εκκλησίας του Αγίου Θεοδώρου τα Καρβωνάρια βλ. R. JANIN, *La géographie ecclesiastique de l'empire byzantin*, μέρος Α', *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, τ. 3, *Les églises et les monastères*, Παρίσι 1953, 155· Ο ΙΔΙΟΣ, Notes de topographie et d'histoire. Le site du quartier τα Καρβωνάρια, *REB* 22, 1965, 257 κ.ε.· A. BERGER, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos* [Ποικίλα Βυζαντινά 8], Βόννη 1988, 46/μz'-47/μz'.

Ο «Μαγγάνειος Πρόδρομος» σε λόγο που συντάξε για να εξυμνήσει την αποτελεσματικότητα των μέτρων που έπαιρνε ο Μανουήλ Κομνηνός για την προστασία και ασφάλεια της Κωνσταντινούπολης – με την ευκαιρία αυτή ανανεώνει και την ευγνωμοσύνη του στον αυτοκράτορα για τη δωρεά του αδελφάτου – ελεεινολογεί κάποια αργόσχολα και άθλια γέροντια που, όταν φύσαγε νοτιάς σφοδρός, γίνονταν αυτόκλητοι αγγελιαφόροι ειδήσεων για δήθεν αφίξεις πολυάριθμων εχθρικών πλοίων στο κομμέρκιο της Αβύδου, όπου οι σιταποθήκες, παραπλανώντας τους κατοίκους της πρωτεύουσας και προκαλώντας τον πανικό. Με σοφία και επινοητικότητα ο Μανουήλ είχε σπεύσει να διορθώσει την αταξία είχε μεριμνήσει για την ανέγερση δύο πυργίσκων συνδεδεμένων με αλυσίδα στα Στενά, ώστε η είσοδος των πλεούμενων να ελέγχεται και έκτοτε η πόλη μπορούσε να κοιμάται αμέριμη και ασφαλής, ευγνωμονώντας τον βασιλικό κηδεμόνα της²³⁸.

Ο Χριστόφορος Μυτιληναίος στο γνωστό, εκτενές, αλλά ακρωτηριασμένο ποίημά του για την ημέρα της γιορτής των Αγίων Νοταρίων στην Κωνσταντινούπολη περιγράφει τη μαθητική παρέλαση μεταμφιεσμένων, όπου διακωμωδείται και η γεροντική μορφή. Τα γέλια του συγκεντρωμένου πλήθους προκαλούσε ο διδάσκαλος των νεαρών μαθητών, που παρήλαυε έφιππος, μεταμφιεσμένος σε μακρυγένη γέροντα, κυρτωμένο και ακόλαστο, και που κάθε τόσο έγερνε και προσκυνούσε²³⁹.

Ο μακρυγένης γέροντας που συντηρούσε τη γενειάδα ως τεκμήριο και προβολή της δήθεν σοφίας του είναι προσφιλής χαρακτήρας της σκωπτικής ποίησης από την

238. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 12, 156-159, 170-171: *ἂν Νότος ἔπνευσε βαρὺς, ἄγγελος ἴκτο λέγων, / γέρων, μακρὸς, ὑπόκυφος, κυδαῖος, ἀγοραῖος / «οὐαὶ τῇ πόλει πεύθακεν εἰς τὰς κριθὰς ὁ στόλος / καὶ τὸ ποσὸν τῶν τριηρῶν τρὶς ἑκατὸν τριήρεις / ... / ταῦτα λαλῶν ὑπέτρεμεν, ἔπληττε καὶ τὸ γόνυ / ἅμα τῷ φθᾶσαι προσδοκῶν ἀνάρπαστος γενέσθαι / ἐγὼ δὲ κᾶν ἀντέλεγον, κᾶν ἤλεγκον ἐκεῖνον, / παρ' ὄναφ λύραν ἔκρουον, παρὰ κωφῷ κιθάραν. / ταῦτα λαλοῦντος ἕτερος ἀφίκτο μετ' ἐκεῖνον / ἐκεῖνου ληρωδέστερος κᾶκεῖνος ὠμογέρων / καὶ προσετίθει ταῖς λοιπαῖς ἄλλας ἀκάτους τόσας /*. Κατὰ τον ΜΑΓΔΑΛΙΝΟ (*Manuel I*, 444,) ο «Μαγγάνειος» υπαινίσσεται στον λόγο του προηγούμενου, ταπεινωτική διείδυση στα Στενά σικελικών πλοίων, που είχε καταστήσει τους πολίτες ευάλωτους στις φημολογίες και αναγκαία τη λήψη μέτρων ασφάλειας.

239. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΜΥΤΙΛΗΝΑΙΟΣ, *Στίχοι διάφοροι Χριστοφόρου πατρικίου ἀνθυπάτου, γεγονότος κριτοῦ τῆς Παφλαγονίας καὶ τῶν Ἀρμενιακῶν, τοῦ Μυτιληναίου*, εκδ. Ε. ΚURTZ, *Die Gedichte des Theodoros Mitylinaios*, Λιψία 1903, αρ. 136, 91-97 και εδῶ 97.209-214: *εὐθύς μετ' αὐτοῦ τὸν διδάσκαλον βλέπω / ὄπισθεν ἰππεύοντα... / γέροντα κυρτὸν ἔκλυτον, πωγωνίαν, / δς... / καὶ προσκυνῶν ἦν πυκνὰ πᾶσι τοῖς ὄχλοις, / γελῶ(σ)ιν.../*. Για το θέμα αυτό βλ. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Μία ἀφανὴς μαρτυρία γιὰ τὴν ἑορτὴ τῶν «Ἁγίων Νοταρίων» στὴν Κωνσταντινούπολη, *Βυζαντινὰ* 21, Αφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ καθηγητῆ Ἰωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου, 2000, 419-434.

ελληνιστική εποχή²⁴⁰ και ο Θεόδωρος Πρόδρομος του αφιερώνει ποίημα, όπου κλειάζει ανελέητα τη μασκαρεμμένη με τη «γενειάδα των φιλοσόφων» κενσοσοφία του²⁴¹. Τον προτρέπει να συνεισθεί και να την ξυρίσει (*Χρήσαι ξυροῖς, ψαλίσι, γυμναῖς ἀξίναις, / Σπάθαις, μαχαίραις· συμπαρέστω καὶ πρίων. / Ἐλευθέρωσον τὴν γένυν τοῦ φορτίου, / Ἐλευθέρωσον τοῦ βάρους τὸν αὐχένα.*) και, σε αντίθετη περίπτωση, καλεί την ολόενα αυξανόμενη σε μήκος και σε πλάτος γενειάδα, να συντρίψει η ίδια τη γερικη ράχη του και να τον αφανίσει (*Ἄλλ', ὃ φίλον γένειον, ἄκμαζε πλέον, / Πρόκοπτε πάντη, μηκύνου, διευρύνου, / Καὶ συγκατάσπα τὴν ῥάχιν τοῦ πεμπέλου, / Ἔως παραθραύσεις αὐτὸν εἰς τέλος.*)

Ο Κωνσταντίνος Μανασσής περιγράφει σκηνή κυνηγιού μικρών πουλιών με ξόβεργες από παιδιά και μεράκια καθοδηγούμενα από γερόντιο πολύπειρο στο άθλημα, που την παρακολούθησε ο ίδιος και πολύ διασκέδασε, δίνοντας πρωταγωνιστικό ρόλο στο πρόσωπο αυτό, στα καμώματα και τα παθήματά του²⁴².

Η προετοιμασία της παγίδας με ξόβεργες, η σύλληψη των πουλιών, το μάδημά τους όλα γίνονταν με τις απαιτητικές υποδείξεις, τις φωνές, τις επιπλήξεις και τις κατάρες του γεροντάκου, που ποτέ δεν έμενε ικανοποιημένος από τις επιδόσεις των μαθητών του, ενώ ήταν έτοιμος να κομπάσει με την πρώτη καλοτυχία και δεν το έβαζε κάτω ακόμη και όταν, αψηφώντας τα χρόνια του και τρέχοντας να συλλάβει πρώτος αυτός ένα έκτακτο θήραμα, στρώθηκε καταγής φαρδύς πλατύς με το πρόσωπο βουτηγμένο στο χώμα, προσφέροντας ένα θέαμα μοναδικό, που έκανε τα φοβισμένα παιδιά να κρυφογελούν και τον Μανασσή που απολάμβανε τα δρώμενα να ξεκαρδιστεί (*Ἐγὼ δὲ γέλωπι ἐξέθανον.*)

Τα खुδαία γερόντια που διαταράσσουν την τάξη και πανικοβάλλουν τους κατοίκους της πρωτεύουσας, ο παρωδούμενος σοφός, μακρυγένης γεροδιδάσκαλος, ο αλλοπρόσαλλος, γεροντάκος ιξευτής, γεροντικές μορφές κοινωνικά περιθωριακές, που ανασύρονται από την αφάνεια και αποκτούν οντότητα χάρις στη συγγραφική δεξιότητα του «Μαγγάνειου», του Μυτιληναίου, του Μανασσή, δεν μετέχουν στον προβληματισμό για το γήρας που συζητείται την εποχή αυτή από τους συγγραφείς που τους απαθανατίζουν, παρά μόνο ως χαρακτήρες γραφικοί που διανθίζουν τα έργα τους.

240. Βλ. *Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία*, εκδ. R. AUBRETON, Παρίσι 1972, βιβλ. 11, Σκωπτικά ἐπιγράμματα, αρ. 156, αρ. 430. Για τη λεγόμενη «φιλοσοφική γενειάδα», βλ. Marie France AUZÉPY, *Prolégomènes à une histoire du poil*, *TM* 14 (*Mélanges Gilbert Dagron*), 2003, 7-8.

241. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, *Κατὰ μακρογενείου γέροντος δοκοῦντος εἶναι διὰ τοῦτο σοφοῦ*, εκδ. J. Fr. BOISSONADE, *Anecdota graeca*, τ. 4, Παρίσι 1832 (ανατύπωση Hildesheim 1962), 430-435.

242. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΝΑΣΣΗΣ, *Ἐκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων τοῦ σοφωτάτου κυροῦ Μανασσῆ*, εκδ. L. STERNBACH, *Analecta Manassea*, *Eos* 17, 1901, 180-194, κείμενο, 181-186 και K. HORNA, *Analekten zur byzantinischen Literatur*, *Progr. Sophiengymn.*, Βιέννη 1905, 3-35, κείμενο, 6-12.

Το γήρας, η πιο αδύναμη βιολογικά και προβληματική οικονομικά περίοδος του ανθρώπινου βίου, που τιμήθηκε, από αρχαιοτάτων χρόνων έως και αρκετά πρόσφατα, άλλωστε, ως η πιο αξιοσέβαστη ηλικία με φυσιογνωμία ηγετική και παραδειγματική για τις νεότερες γενεές λόγω της πείρας και της σοφίας της, υπήρξε θέμα ταμπού της βυζαντινής πολιτισμικής παράδοσης. Οι συγγραφείς του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα, προσεγγίζοντας τον κόσμο με ματιά πιο ανθρωποκεντρική, αποτυπώνουν στα έργα τους την καθημερινότητα της γεροντικής ηλικίας και απομυθοποιούν το γήρας. Περιγράφουν την αδυναμία των γερόντων, τις αρρώστιες και τη φτώχεια, την κοινωνική τους απαξίωση και περιθωριοποίηση, αλλά και τις διεκδικήσεις και τους ανταγωνισμούς τους με τους νέους καθώς και τις υπερφίαλες, άλλοτε, απαιτήσεις τους, που προξενούν δυσφορία και επισύρουν την αποδοκιμασία. Ο συντάκτης, εξάλλου, του ποιήματος *Μοῦσαι Ἀλεξιάδες Κομνηνάδες* εμφανίζεται να συζητεί και την ανεπιφύλακτη αποδοχή της φρόνησης των γερόντων βασιλικών συμβούλων, όταν προτρέπει τον διάδοχο του Αλέξιου Α΄, Ιωάννη, να ακούει πρόθυμα και την άποψη των γνωστικών και ρωμαλέων νέων, που μπορεί να είναι και σοφότερη, και ανάλογα να αποφασίζει:

«Ακολουθεί τους γέροντες συμβούλους, / αυτοί είναι πολύπειροι, έχουν τον χρόνο δάσκαλο για τούτο· / αν πάλι είσαι τυχερός και βρεις νεότερους τους / με νου πολιόν και φρένες γηραλέες / με γραία νόηση και σάρκα νεοτάτη / πίστεψε πως για την εξουσία αυτοί αξίζουν / όσο πολλοί πολιοί και άφρονες γέροι / και μεγάλη ωφέλεια θα της προσφέρουν· / γιατί ρώμη να βρείς σε άνθρωπο νέο / είναι το ευκολότερο· βοθηθεί σε αυτό η φύση· / να βρεις όμως γέροντα νου σε νέον άνδρα / είναι τύχη βουνό και δώρο θεϊκό μεγάλο. / τις γνώμες άκουε γερόντων και νέων / και ό,τι κρίνεις σύμφоро για εσένα και την πόλη / και πρέσβευέ το ως εφικτό και έχε το στον νου σου»²⁴³.

Με τα λόγια αυτά δεν κλονίζεται, ασφαλώς, η πατροπαράδοτη πεποίθηση που θέλει τη φρόνηση συνυφασμένη με την ηλικία του γήρατος· η αμφισβήτηση, άλλωστε, της σύνεσης ως αδιαφιλονίκητου προσόντος των γεροντότερων, ιδίως η αναγνώρισή της επιλεκτικά και στους νεότερους –σκέψεις πρωτοεμφανιζόμενες στο περιβάλλον του Αλέξιου Α΄– έχουν χαρακτήρα συγκυριακό. Πρόκειται για θέσεις που πρέπει να συσχετισθούν με την ανάδειξη, σε όλη τη διάρκεια της κομνηνικής δυναστείας, της αξίας της νεότητας μέσω των στρατιωτικών αρετών του νεαρού αριστοκράτη, οι οποίες εκθειάζονται από τον Θεόδωρο Πρόδρομο στο ποίημα για τη γέννηση του γιου του σεβαστοκράτορα Ανδρόνικου και προσωποποιούνται στον ήρωα του Ακριτικού έπους²⁴⁴. εὐλόγα επίσης συνδέονται και με την υμνούμενη από τους αυλικούς ρήτο-

243. *Μοῦσαι*, 351.72–86.

244. Βλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Χρόνος και ηλικίες*, 118–119.

ρες νεόπτα του αυτοκράτορα Μανουήλ, ο οποίος, όταν υποσκέλιζε τον πρεσβύτερο αδελφό του και ανέλαβε τα ηνία της εξουσίας, συνδύαζε, σύμφωνα και με τον προσφωνητήριο λόγο του εγκωμιαστί του Μιχαήλ Ιταλικού, τη νεανική σωματική ρώμη με τη γεροντική φρόνηση²⁴⁵.

245. ΜΙΧΑΗΛ ΙΤΑΛΙΚΟΣ, *Λόγος βασιλικός εις τὸν βασιλέα κῆρ Μανουήλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον*, εκδ. P. GAUPIER (βλ. σημ. 17), 276.20-25: *Τί γάρ εἰ νέος μὲν εἶ τὸ σῶμα, τὴν δὲ φρόνησιν πολιώτατος, καὶ οὕτω μὲν ἐξηγηθήκεις τὰς παρείας, λασιώτατον δὲ προβάλλεις τὸ φρόνημα; Μᾶλλον μὲν οὖν συνδυσσθέντα ταῦτα καὶ ὑπ' ἀλλήλων ῥωννύμενα· νοῦς τε καὶ ἀκμὴ σώματος ὠφελιμώτερα πέφυκεν, ὡς ἀκαταγώνιστον πρᾶγμα καὶ ἄμαχον νοῦς ὑπὸ χειρῶν ἐξυπηρετούμενος* βλ. καὶ MAGDALINO, *Manuel I*, 434-435.